KARTILYANG MAKABAYAN

SINULAT
NI
HERMENEGILDO CRUZ

KARTILYANG MAKABAYAN

MĞA TANÓNG AT SAGOT UKOL

KAY

ANDRES BONIFACIO

AT SA

KATAASTAASAN, KAGALANGGALANG KATIPUNAN
NĞ MĞA ANAK NĞ BAYAN

na nagturo at nagakay sa Bayang Pilipino sa Paghihimagsik laban sa kapangyarihang dayo

SINULAT NI

HERMENEGILDO CRUZ
(Ikalawang Tagapamatnugot nğ Kawanihan nğ Paggawa)

MAYNILA, S. P.
1922

Ang unang pagpapalimbag ng KARTILYANG MAKABAYANG itó, sa kapahintulutan ng sumulat, ay ipinagawa ng "Lupong Tagaganap" ng ARAW NI BONIFACIO, 1922, upang ang salaping mapagbibilhan ay igugol sa bantayog (monumento) na itatayo sa pook na pinanganakan kay Andrés Bonifacio. Ang bilang ng saling ipinalimbag ay 5,000 at ang salaping kailangang likumin ukol sa nasabing pakay ay humigit kumulang sa ₱1,500.00.

Maynila, 16 ng Nobyembre, 1922.

RAMON FERNANDEZ,
Pangulo.

FAUSTINO AGUILAR,
Kalihim.

GUILLERMO MASANGKAY,
Taga-Ingatyaman.

MGA KAGAWAD:

BIENVENIDO K. DOMINGO,
126 Tayuman, Tondo

IGNACIO SOL CRUZ,
409 Calle Telio, Tondo

PIO AREVALO,
1099 Antonio Rivera

DOMINGO PONCE,
55 El Dorado, Quiapo

ANDRES GOMEZ,
127 Palomar, Tondo

FAUSTO IGNACIO,
2446 Oroquieta, Sta. Cruz

VICENTE C. YUSON,
432 San Anton, Sampaloc

Ang kartilyang ito'y matatagpuan sa mga tindahan ng aklat at sa bahay ng mga kagawad ng lupong inilathala. Kung pakiyawan ay maaaring tumungo sa bahay ni G. Guillermo Masangkay, daang Alvarado, blg. 535, Maynila. Maybawas ang halagá kung pakiyawan. Ang mga taga lalawigan ay maaaring humingi na kasama ang halagá.

TUNTUNIN

Iniaalay sa mga batà't kabinatàang nagsisipagaral.

H. Cruz

Nob., 1922.

PAUNAWA

Isang araw, bago sumapit ang ika 30 nḡ Nobyembre nḡ taong 1921, na ginawang araw na pañgilin mula noon nḡ ating mḡa Kinatawang tagapagbatás, lumapit sa akin ang mḡa anak kong nagsisipagaral sa mḡa paaralang-bayan at ibinalita ang ganito: "Bukas—anilá—wala kaming pasok. Pistá daw, tatay, ni Bonifacio." At saká pamanghang itinanóng sa akin: "¿Sino ba iyang si Bonifcio?"

Wari ako'y natubigan...

Nḡuni't hindi dapat pagtakhan ang pagkamanghang yaón nḡ mḡa batá, sapagka't sa ating mḡa paaralang-bayan, ang kabuhayan ni Andrés Bonifacio at ang kasaysayan nḡ "Katipunan" ay itinuturo nḡ pahalaw lamang sa mḡa nagsisipagaral na nḡ "septimo grado," na hindi ipinakikilala ang buong kasaysayan nḡ "Katipunan" at gayon din ang kanyang makabayang palatuntunan at matataas na aral na ipinunla sa bayan, na siyang nagturo't nagakay sa mḡa pilipino sa pagguhó nḡ kalupitan at pangbubusabos at nagtanim sa ating mḡa puso nḡ maniñgas na damdamin nḡ Kalayaan at Kasarinlan.

Sa maiikling pañguñgusap, ay aking ipinatanto sa mḡa anák ko ang buong kabuhayan ni Andres Bonifacio at ang sanhi't katwiran kung bakit siya'y ibinubunyi nḡ ating lahi't Pamahalaan. Akin ding ipinakilala sa kanilá ang mḡa aral nḡ "Katipunan"; at isinaysay ang kapakinabañgang natamó nḡ Bayang Pilipino sa paghihimagsik na pinamatnugutan nḡ kapisanang yaong itinatag at pinañguluhan ni Andrés Bonifacio.

¿Di kayâ isang pañgañgailañgan na ang mḡa isinaysay kong yaón sa aking mḡa anak ukol sa dakila't maningning na kasaysayan nḡ ating lahi, ay maipakilala rin naman sa madlang nagsisipagaral sa ating mḡa paaralan?

Itó lamang ang tañgi kong hañgad sa pagsulat nḡ munting aklat na ito.

HERMENEGILDO CRUZ

Tundo, Maynila
Nobyembre, 1922

I

KUNG SINO SI ANDRES BONIFACIO

1.—**Sino si Andres Bonifacio?**—Siya'y isáng tunay na pilipino na ipinanğanak noong ika 30 nğ Nobiyembre nğ 1863 sa isáng bahay na pawid sa pook na nasa sa harap nğ himpilan nğayón nğ pero-karil sa daang Azcárraga, Tundó, Maynila. Ang kanyang amá'y nagnğanğalang Santiago Bonifacio na ang hanap-buhay ay sastré at ang kanyang ina nama'y Catalina de Castro. Mğa taal na taga Maynilà.

2.—**Nagkaroon ba siya nğ mğa Kapatid?**—Apat: sina Ciriaco, Procopio, Petrona at Troadio. Ang dalawang una at itong hulí'y patay na at ang babai ay buhay pa. Ang babaeng ito ay siyang naging asawa nğ nasirang bayaning si Teodoro Plata, isá sa mğa masikhay na kasama ni Andrés Bonifacio.

3.—**Ano ang kabuhayan ni Bonifacio?**—Ang kaniyang mğa magulang ay mğa taong dukha kaya't siya nama'y isang taong mahirap.

4.—**Ano ang kanyang Napagaralan?**—Siya'y nagaral sa paaralan nğ gurong si G. Guillermo Osmeña, sa pook nğ Meisik, Binundok, Maynila. Datapwa nang siyá'y tumutuntong na sa ika 14 na taon, ay namatay ang kanyang mğa magulang at dahil dito'y naputol ang kanyang pagaaral. Siya noo'y maalam nang bumasa at sumulat nğ wikang sarili (tagalog) at kastila.

5.—**Ano ang kanyang ginawa nğ siya'y mauilla na?**—Upang siya'y mabuhay at sampu nğ kanyang mğa kapatid, binatak ang sariling buto't siya'y nagbili nğ mğa tungkod (bastón) at mğa pamaypay na papel na ginagawa niya sa loob nğ kanilang bahay. Gayon din ang ginawang hanap-buhay nğ kanyang mğa kapatid.

6.—**Ano pa ang kaniyang ginampanang gawain upang mabuhay?**—Nang si Bonifacio'y nakapagsanay na sa pagsulat, siya'y nasok na utusan sa bahay kalakal ni Fleming, at pagkaraan nḡ ilang panahon ay ginawa siyang kinatawan nḡ nabanggit na bahay-kalakal sa pagbibilí nḡ sahing, yantok, at iba pa.

7.—**Nanatili ba siya sa tungkuling ito?**—Hindi. Nang lumipas ang ilang panahon siya'y naging kawani (personero) sa bahay-kalakal nina Fressell & Co., na nalalagay sa daang Nueva, blg. 450, Maynilà. Ang sinasahod niya'y mḡa labingdalawang piso lamang sa isang buan. Patuloy pa rin siya sa paggawa mḡ mḡa tungkod at pamaypay, na itinitinda nḡ kanyang mḡa kapatid.

8.—**Anong katanḡian, bukod sa kanyang hanap-buhay, ang tinataglay ni Bonifacio?**—Siya'y mahiliging magsulat sa sariling wika at may magandang ayos ang kanyang sulat. Dahil dito, nakatutulong sa kabuhayan nilang magkakapatid ang paggawa nḡ mḡa tatak at paunawa sa mḡa kayong ipinagbibilí rito sa atin.

9.—**Siya ba'y mahiligin sa pagbabasa nḡ mḡa aklat?**—Oo. Nḡuni't ang kaniyang kinahihimalinḡang basahin ay yaong mḡa aklat na nakapagtuturo nḡ kabayanihan, tulad nḡ Kasaysayan nḡ himagsikan sa Pransiya, "Las Ruinas de Palmira," "Los Miserables," ni Victor Hugo, "El Judio Errante," Biblia, ang mḡa aklat ni Rizal at ibá pa. Siya'y mahiliging totoo sa pagbabasa. May mḡa gabing halos di nakakatulog sa pagbabasá.

10.—**Siya ba'y nagkaasawa?**—Oo. Ang naging kabyak nḡ kanyang pusó'y pinapalayawan nḡ Oriang (Gregoria de Jesus) na ang sagisag "Lakambini," tagá Kalookan. Sila'y nagkaroon nḡ isáng anák na namatay.

11.—**Ano't idinadakila ng̃ Bayang Pilipino si Andrés Bonifacio at siya'y ipinalalagay na dakilang Bayani sa piling ni Rizal?**—Sapagka't siya ang nagtayo at nahalal na pang̃ulo ng̃ "Kataastaasan, Kagalanggalang Katipunan ng̃ mg̃a Anak ng̃ Bayan," na pinagkautang̃an ng̃ Bayang Pilipino ng̃ kabayanihan sa pagusig ng̃ kaniyang ikalalaya. "May-pagasa" ang sagisag niyá na "nangyari "bago siyá mamatay.

II

ANG SAMAHANG NAGTURO AT NAGAKAY SA BAYAN SA PAGHIHIMAGSIK

12.—**Kailan at saan itinayo ang "Samahang Kataastaasan, Kagalanggaláng Kátipunán nĝ mĝa Anak nĝ Bayan"?**—Noong ika 7 nĝ Hulyo nĝ 1892, sa bahay na kinatirhan ni Deodato Arellano, na nasa daang Azcarraga, bilang 64, Binundok, Maynila.

13.—**Ano't itinayo ang Samahang binanggit?**—Ganitó ang nangyari: si Rizal ay lumunsad sa Maynila nĝ ika 26 nĝ Hunio nĝ Taong 1892. Pagkaraan nĝ mahigit sa isang linggó, noong ika 6 nĝ sumunod na buwan nĝ Hulyo, si Rizal ay ipinatawag ni General Despujol, na siyang pinaka-mataas na pinuno nĝ Kastila dito sa atin noon at siya'y ipinapiit sa Fuerza de Santiago. Ang mĝa tunay na panĝunĝusap ni Rizal sa nangyari sa kanyang itó ay gayari, ayon sa sulat din niyá, na inihayag nĝ kanyang matalik na kaibigan, ang nasirang si Mariano Ponce: "Noong miyerkoles—ani Rizal sa kanyang talaan—itinanong sa akin (ni General Despujol) kung ako'y nagpupumilit na magbalik sa Hongkong. Sinagot ko siya nĝ oo. Makaraan ang ilang salitaan sinabi sa akin na akó raw ay maydalang mĝa proklama (mĝa pahayag) na kasama nĝ aking mĝa damit at ariarian. Sinagot ko siyá nĝ hindi. Itinanong sa akin kung kanino yaong mĝa unan at banig, isinagot kong sa aking kapatid. Dahil dito, ipinatanto sa aking ako'y kanyang ipabibilanggo sa Fuerza de Santiago." Si Rizal nĝa'y ibinilanggo. Nang maalaman ito ni Andrés Bonifacio ay nagalab ang kanyang loob. Pinulong sina Ladislao Diwa, Valentin Diaz, Ildefonso Laurel at si Deodato Arellano sa bahay na binanggit na may bilang 64, daang Azcarraga, at itinatag nilá ang "Katipunan," na siyang pamagat sa daglian nĝ binanggit na samahan.

14.—**Ano ang pakay nḡ "Katipunan"?**—Pagsamasamahin ang kalooban nḡ mḡa pilipino sa isang layunin, "upang sa pagkakaisang ito'y magkalakás na iwasak ang masinsing tabing na nakabubulag sa kaisipan at matuklasan ang tunay na landás nḡ katwiran at kaliwanagan".

15.—**Ano ang ibig sabihin niyang "matuklasan ang tunay na landas nḡ katwiran at kaliwanagan"?**—Ang ibig sabihi'y iguho ang kapangyarihang makahari nḡ España na nakasasakop sa Pilipinas at ang bayan natin ay magsarilí sa kanyang kapangyarihan.

III

ANG PALATUNTUNAN NG "KATIPUNAN"

16.—**May sarili bang palatuntunan ang "Katipunan"?** Oo. Náitó:

Dakíla ang pakay ng̃ "Katipunan"

"Sa pagkakailang̃an na ang lahat na nag-iibig pumasok sa katipunang itó, ay magkaroon ng̃ lubós na pananalig at kaisipán sa mg̃a layong tinutung̃o at mg̃a kaaralang pinaiiral, ay minarapat na ipakilala sa kanilá ang mg̃a bagay na itó, at ng̃ bukas makalawa'y huwag silang magsisi at tuparing maluwag sa kalooban ang kanilang mg̃a tutungkulin."

"Ang kabagayang pinaguusig ng̃ Katipunang itó ay lubós na dakila at mahalagá; papag-isahín ang loob at kaisipán ng̃ lahat ng̃ tagalog. (Sa salitang "tagalog," katutura'y ang lahat nang tumubo sa Sangkapuluang itó; sa makatwid, "bisaya" man, "iloko" man, "kapangpang̃an" man atb., ay "tagalog" din.")

"Alang-alang sa mg̃a pagkukurong itó, kami'y payapang naghihintay ng̃ pagwawagi ng̃ damdaming makabayan ng̃ayon at sa hinaharáp, sa pamagitan ng̃ isang mahigpít na panunumpa, upang sa pagkakaisáng ito'y magkalakás na iwasak ang masinsing tabing na nakabubulag sa kaisipan at matuklasan ang tunay na landás ng̃ Katwiran at Kaliwanagan."

Una sa lahat ang pagibig sa bayan

"Dito'y isá sa mg̃a kauna-unahang utos, ang tunay na pag-ibig sa bayang tinubuan at lubós na pagdadamayan ng̃ isa't isá."

Pantaypantay ang lahat

"Maralita, mayaman, mangmang, marunong, lahat dito'y magkakapantáy at tunay na magkakapatid."

Ang buhalhal na kaugalian

"Kapagkarakang mapasok dito ang sino man, tatalikdang pilit ang buhalhál na kaugalian, at paiilalim sa kapangyarihan ng̃ mg̃a banál na utos ng̃ Katipunan."

"Ang gawang lahat na laban sa kamahalan at kalinisan, dito'y kinasusuklaman; kaya't

sa bagay na ito'y ipinaiilalim sa masigasig na pakikibalita ang kabuhayan ng̃ sino mang nag-iibig makianib sa Katipunang itó."

Hindi tinatanggap ang mg̃a taksil

"Kung ang hang̃ad ng̃ papasok dito'y ang tumalastás lamang ng̃ mg̃a kalihiman nitó, o ang kilalanin ang mg̃a naririto't ng̃ maipagbili sa isang dakot na salapi, huwag magpatuloy, sapagka't dito'y bantaín lamang ay talastás na ng̃ makapál na nakikiramdám sa kaniyá, at karakarakang nilalapatan ng̃ mabisang gamot, na laán sa mg̃a sukaban."

Ayaw sa mg̃a mabung̃ang̃a

"Dito'y gawa ang hinahanap at gawa ang tinitingnán; kaya't hindi dapat pumasok ang di makagagawa, kahi't magalíng magsalita."

Hindi kaginhawahan kungdi kahirapan at mabibigat na tungkulin

"Ipinauunawa rin, na ang mg̃a katungkulang ginaganap ng̃ lahat ng̃ napapasok sa Katipunang itó, ay lubhang mabibigát, lalong-lalo na kung gugunitain na di mangyayaring maiwasan at walang kusang pagkukulang na di aabutin ng̃ kakilakilabot na kaparusahán."

"Kung ang hang̃ad ng̃ papasok dito, ang siya'y abuluyan ng̃ ginhawa't malayaw na katahimikan ng̃ katawan, huwag magpatuloy, sapagka't mabigát na mg̃a katungkulan ang matatagpuan, gaya ng̃ pagtatangkilik sa mg̃a naaapi at madaluhong na paguusig sa lahat ng̃ kasamaan; sa bagay na itó ay aabutin ang maligalig na pamumuhay."

"Di kaila sa kang̃ino pa mán ang mg̃a nagbalang kapahamakán sa mg̃a tagalog na nakaiisip nitong mg̃a banál na kabagayan (at hindi man), at mg̃a pahirap na ibinibigay ng̃ naghaharing kalupitán, kalikuan at kasamaán."

Ang halaga ng̃ "kuota"

"Talastás din naman ng̃ lahat ang pagkakailang̃an ng̃ salapi, na sa ng̃ayo'y isá sa mg̃a unang lakás na maaasahan; magbibigáy buhay sa lahát; sa bagay na itó, kinakailang̃an ang lubós na pagtupád sa mg̃a pagbabayaran; piso sa pagpasok at sa buwan-buwan ay sikapat.

Ang salaping itó'y ipinagbibigay alam ng̃ nag-iing̃at sa tuwing kapanahunan, bukód pa sa mapagsisiyasat ng̃ sino man, kailan ma't ibigin. Di makikilos ang salaping ito, kung di pagkayarian ng̃ karamihan."

Ipagtangkilik ang kagaling̃an

"Ang lahát ng̃ pinagsaysay ay dapat gunitain at mahinahong pagbulaybulayin, sapagka't di magaganáp at di matitiis ng̃ walang tunay na pag-ibig sa tinubuang lupa ang tunay na adhikang ipagtankilik ang Kagaling̃an."

"At ng̃ lalong mapagtimbáng ng̃ sariling isip at kabaitan, basahin ang sumusunod na:

IV

MGA ARAL NG "KATIPUNAN"

17.—**Bukod sa Palatuntunan, may mga sariling aral baga ang "Katipunan" sa Bayan?**—Oo. Tunghan ang mga sumusunod:

Ang dapat nating asalin sa kabuhayan

"Ang kabuhayang hindi ginugugol sa isáng malaki at banál na kadahilanan, ay kahoy na walang lilim, kung di damong makamandag."

Kailan nagiging kabaitan ang gawang magaling

"Ang gawang magaling na nagbubuhat sa pagpipita sa sarili, at hindi sa talagang nasang gumawa ng kagalingan, ay di kabaitan."

Ang tunay na kabanalan

"Ang tunay na kabanalan ay ang pagkakawanggawa, ang pag-ibig sa kapwa at ang isukat ang bawa't kilos, gawa't pangungusap sa talagang Katuwiran."

Ang mga tao'y magkapantaypantay

"Maitim man at maputi ang kulay ng balát, lahat ng tao'y magkakapantay; mangyayaring ang isa'y higtán sa dunong, sa yaman, sa ganda .... nguni't di mahihigtán sa pagkatao."

Ang may kaloobang dakila

"Ang may mataas na kalooban ay inuuna ang puri sa pagpipita sa sarili: ang may hamak na kalooban ay inuuna ang pagpipita sa sarili sa puri."

Dapat magkaroon ng isang pangungusap

"Sa taong may hiya, salita'y panunumpa."

Ang panahon ay ginto

"Huwag mong sasayangin ang panahon; ang yamang nawala'y mangyayaring magbalik; nguni't panahong nagdaan na'y di na muli pang magdaraan."

Dapat sumapiling ng inaapi

"Ipagtangól mo ang inaapi, at kabakahin ang umaapi."

Ang matalino'y mahinahon

"Ang taong matalino'y ang may pagiingat sa bawa't sasabihin, at marunong ipaglihim ang dapat ipaglihim."

Ang amá ay siyang pinaparisan nḡ mḡa anak

"Sa daang matinik nḡ kabuhayan, lalaki ay siyang patnugot nḡ asawa't mḡa anák; kung ang umaakay ay tungo sa samâ, ang patutunḡuhan nḡ inaakay ay kasamâan din."

Ang katungkulan nḡ lalaki para sa babai

"Ang babai ay huwag mong tignáng isáng bagay na libanḡan lamang, kungdi isáng katuwang at karamay sa mḡa kahirapan nitong kabuhayan; gamitan mo nḡ buong pagpipitagan ang kaniyáng kahinaan, at alalahanin ang ináng pinagbuhata't nagiwi sa iyóng kasanggulan."

Ang ayaw mong gawin sa iyo....

"Ang di mo ibig na gawin sa asawa mo, anák at kapatid, ay huwag mong gagawin sa asawa, anák at kapatid nḡ iba."

Ang tunay na kamahalan nḡ tao

"Ang kamahalan nḡ tao'y wala sa pagkahari, wala sa tanḡos nḡ ilong at puti nḡ mukha, wala sa pagkaparing "kahalili nang Diyos," wala sa mataas na kalagayan sa balat nḡ lupa; wagás at tunay na mahál na tao, kahi't laking gubat at waláng nabatid kungdi ang sariling wika, yaong may magandang asal, may isáng panḡunḡusap, may danḡal at puri; yaong di napaáapi't di nakikiapíd, yaong marunong magdamdám at marunong luminḡap sa bayang tinubuan."

Ang katumbasan nḡ buhay na ginugol

"Paglaganap nḡ mḡa aral na itó at maningning na sumikat ang araw nḡ mahal na Kalayaan dito sa kaabâabâng Sangkapuluan, at sabugan nḡ matamis niyang liwanag ang nanḡagkaisáng magkalahi't magkakapatíd nḡ ligayang walang katapusán, ang mḡa ginugol na buhay, pagod at mḡa tiniis na kahirapa'y labis nḡ natumbasán."

KASULATAN SA PAGSAPI

"Kung lahát ng̃ itó'y matarok na ng̃ nagiibig pumasok at inaakala niyáng matutupád ang mg̃a tútungkulin, maitatala ang kaniyang ninanasâ sa kasunód nito:

"Sa Bg. ....

Ako'y si ....
taong tubò sa bayan ng̃ ....
hukuman ng̃ .... ang katandaan ko ay ..... taon, ang hanap buhay ....
ang kalagayan .... at nananahanan sa .... daan ng̃ ....

Sa aking pagkabatid ng̃ kagaling̃an ng̃ mg̃a nilalayon at mg̃a aral, na inilalathala ng̃ KATIPUNAN NG MGA A. N. B., ninanais ng̃ loob ko ang makianib dito. Sa bagay na ito'y aking ipinamamanhik ng̃ boong pitagan, na marapating tanggapin at mapakibilang na isa sa mg̃a anak ng̃ Katipunan: at tuloy nang̃ang̃akong tutupad at paiilalim sa mg̃a aral at mg̃a Kautusang sinusunod dito.

.... ika ..... ng̃ buwan ng̃ .... ng̃ taong 189..

Nakabayad na ng̃ ukol sa pagpasok.

Ang Tagaing̃at ng̃ Yaman."

KASULATAN SA PANUNUMPA

K.·. K.·. K.·.

N.·. M.·. A.·. N.·. B.·.

By ....

Aking ipinahahayag na sa kadahilanan ng̃ pagkapasok ko sa K.·. K.·. K.·. ng̃ mg̃a A.·: N .·: B.·; ay naghandog akó ng̃ isáng mahalagang panunumpa sa ng̃alan ng̃ Bayang tinubuan, at sa harap ng̃ isang kagalanggalang na kapulung̃an nitong Katipunan, na gugugulin ang lahat na maigugugol at lahat ng̃ minamahal ko sa buhay, sa pagtatanggol ng̃ kaniyang banal na kasarinlan, hanggang sa abuting magdiwang, sukdang ikalagot ng̃ hining̃a. Sa bagay na ito, isinusumpa ko ring lubos na tutupad at susunod sa kaniyang Patnugutan at mg̃a Kautusan.

Sa katunayan nitó, aking itinala ang aking pang̃alan ng̃ tunay na dugong tumatakás sa aking mg̃a ugat sa pahayag na itó.

.... ika ....
araw ng̃ buwan ng̃ .... ng̃ taong 189...

"Tinaglay ko ang pamagat na."

V

ANG PAGPAPALAGANAP NĞ "KATIPUNAN"

18.—**Sinosino ang nagpalaganap nğ "Katipunan"?**—Si Andres Bonifacio at ang kanyang mğa tapat at masisikhay na kasama na paraparang dukha na katulad niya. Ang pinakabatikan sa lahat ay si Emilio Jacinto, na kalihim nğ "Katipunan."

19.—**Matuturiñgan ba natin kung sinosino sila?**—Oo. Ang unang tinanggap sa "Katipunan" ay si Restituto Javier, sa isang bahay sa daang Salinas (ñgayo'y Elcano) sa Tundo, na tahanan nğ isá sa mğa nagtatag na si Valentin Diaz. Sumunod si Miguel Araulio, pamangkin nğ ñgayo'y Pañgulo nğ Kataastaasang Hukuman. Pagkatapos ay siná Aguedo del Rosario, Aurelio Tolentino, Guillermo Masangkay, Alejandro Santiago, Briccio Brigido Pantas, José Turiano Santiago, Calixto Santiago, Emilio Jacinto, Nicomedes Carreon, Francisco Carreon, Mariano Carreon at iba pa.

20.—**Mula ba nğ itatag ang "Katipunan" ay nagpatuloy sa pagpapalaganap ang mğa nañgañgatawan?**—Hindi. Nang mğa sumunod na buwan nğ pagkakatatag ay di nagpamalas nğ kanyang pagsulong, pagka't ang nais ni Bonifacio ay huwág makapinsala sa pagpapalaganap nğ "Liga Filipina," na itinatag ni Rizal at mğa litaw na kababayan, karamihan ay mason, bago sumilang ang "Katipunan." Bago pa itatag ito ay may itinatag pang ibang kapisanan sina Bonifacio.

21.—**Kailan pinañgatawanan ang pagtatatag?**—Nang mapagkilala ni Andrés Bonifacio na nawawalan nğ kabuluhan ang pagsisikap bagay sa "Liga." Kaya, naghalal na ang Katipunan nğ kanyang mğa kinatawan sa isáng bahay sa daang Oroquieta, nayon nğ Santa Cruz, May-

nila. At ng̃ sumunod na taong 1894, ay napatatag na ng̃a ang mg̃a Balang̃ay at Sanggunian Bayan.

22.—**At ano pa ang kanilang ginawa?**— Itinatag na rin ang Tatlong Baytang ng̃ "Katipunan". Naitó: "Katipunan" ang pamagat ng̃ unang baytang. Kung nasa pulong ang mg̃a kasama sa baytang na itó, ay gumagamit ng̃ isáng kaputsang itim na may isáng triángulo na kinalalagyan ng̃ mg̃a titik na "Z," "Ll" at "B," na ang kahulugan ay "Anak ng̃ Bayan." Sila'y may mg̃a hudyat na salita na pinagkakakilanlanan. Kapag binigkás ang salitang "Anak" ang isinasagot ng̃ tinatanong ay "ng̃ Bayan." "Revolver," sandata o gulok ang tinataglay ng̃ mg̃a nagsisidaló sa pulong ng̃ baytang na itó.

"Kawal" naman ang pamagat ng̃ Ikalawang Baytang. Lungtian ang kulay ng̃ kaputsa na ang kahulugan ay pag-asa. Putí ang sintás at mg̃a titik ng̃ triángulo. May suot na sintás na lungtian na sa dulo ay may isang "medalla" na may isang "K" sa gitna at may sinag at sa dakong mababa ay nakakabit ang magkasabát na isáng watawat at espada. Ang mg̃a hudyát o mahal na salita'y "Gom-Bur-Za," na ang katutura'y Gomez, Burgos at Zamora, tatlong paring pilipino na ipinabitay ng̃ pamahalaang Kastila ng̃ ika 28 ng̃ Pebrero, 1872, kahima't di tunay ang ibinubuhat na kasalanan sa kanila.

Pinamagatang "Bayani" ang Ikatlong Baytang. Kaputsang pulá na may listong lungtian ang isinusuot ng̃ mg̃a kasapi. "Rizal" ang hudyat na salita, bilang pagtutol sa walang katwirang pakakapabilanggó sa kanya. Itinatag ng̃ araw ding iyon (ika 7 ng̃ Hulyo, 1892) ang "Katipunan." Ang mg̃a kasapi sa ikatlong baytang na ito, ay siya lamang nakatatalos ng̃ mg̃a tunay na adhikain ng̃ "Katipunan."

23.—**Sa papaanong paraan nagkakakilanlanan ang mĝa magkakasama sa "Katipunan"?** —May isáng paraan. Upang magkakilanlan ang mĝa magkakasapi ay itinatagop ang kanang kamay sa dibdib sa tapat nĝ puso at kung gapós—noong panahon nĝ kastila'y ginagapos nĝ abot-siko ang sino mang hulihin kahí't sa anong kasalanan—ay itinitiklop ang mĝa daliri, maliban lamang ang hintuturo at ang kalingkingan na paraparang inauusli.

24.—**Sinosino naman ang nagsisibuo nĝ "Katipunan"?**—Sa bawa't bayan ay may mĝa "Balanĝay," at "Sangguniang Hukuman," na siyáng kapangyarihang nagaayos at humahatol sa mĝa sigalot at alitan nĝ magkakapatid sa loob nĝ "Katipunan." Ang mĝa balanĝay ay nasasakupan nĝ Kataastaasang Panĝuluhan na pangsangkapuluan.

25.—**Sa papaanong paraan ginagawa ang pagkuha nĝ kasapi?**—Sa bawa't pook ay nagtatayo nĝ isáng wari'y lupon na kung tawagin ay "Hasik" na binubuo nĝ tatlo katao na parang tatlong tungko. Ang "Hasik" na ito ang siyáng sa inot-inot ay nanghihikayat upang may sumapi sa "Katipunan." Pagdamidami na nĝ mĝa kasangayon ay saka pa lamang itinatayo ang "Balanĝay" na pinamumunuan nĝ isáng lupon na ang mĝa tunkulin ay tulad din nĝ sa Kataastaasang Lupon. Ang mĝa "Hasik" na yaon, ay di na ipinagpatuloy nĝ malapit na ang tangkang panahon sa paghihimagsik, pagka't ang mĝa taong baya'y halos naguunahan nang sila'y mapabilang sa "Katipunan."

VI

MĞA PARAANG GINAGAWA SA PAGSAPI SA "KATIPUNAN"

26.—**Papaano ang pagsapi?**—Sa pagtanggap nğ pakikisapi ay tinularan, bagama't di lubós, ang ginagawa nğ "Masonería." Bawa't kasapi ay may mahigpit na tungkuling manghikayat nğ bagong makakasama at sa pananagutan niya ay inihaharap sa "Balanğay" ang kanyang nahikayat. Datapwa, bago gawin ito ay sinusuri munang mabuti ang ugali, pagkukuro, kalagayan at kabuhayan nğ isasapi at baka di kabagáng nğ mğa taong "Katipunan." Kung mapatunayan na siya'y may tapat na loob ay saka pa lamang gagawin ang pagtanggap.

27.—**Papaano ang ginagawa sa pagtanggap?**—Ang bagong kasapi'y pinipiringan at ipinapasok sa isáng silid na itiman ang kulay nğ mğa panig at bahagya nang naiilawan, pagkatapus ay inaalisan nğ piring. Sa mğa panig nğ silid ay may mğa nasusulat na ganitó:

"Kung may lakás at tapang, ikaw'y makatutuloy"

"Kung ang paguusisa ang nagdalá sa iyó dito'y umurong ka."

"Kung di ka marunong pumigil nğ iyong masasamang hilig, umurong ka; kailan man ang pintuan nğ May-kapangyarihan at Kagalanggalang Katipunan nğ mğa Anak nğ Baya'y bubuksan dahil sa iyó."

Sa ibabaw nğ isáng dulang ay may isáng bunğo, isáng "revolver" at isáng gulok. May isáng papel na kinasusulatan nğ mğa sumusunod na tanong:

I—"Anó ang kalagayan nitóng Katagalugan nğ unang panahon? (Sa salitang *Katagalugan* ay kasama na ang *Kabisayaan, Kailokohan* at lahat na nğ Kapilipinuhan.)

II—"Anó ang kalagayan sa nğayon?

III—"Anó ang magiging kalagayan sa darating na panahon?

28.—**At anoano ang isinasagot sa mg̃a tanong na iyan ng̃ ibig sumapi?**—Ang kasagutan, humigit kumulang ng̃ sino mang ibig sumapi, ay ganito:

Ukol sa unang tanong: Na, nang dumating dito sa atin ang mg̃a Kastila ng̃ ika 16 ng̃ Marzo ng̃ taong 1521, ang mg̃a pilipinong naninirahan sa mg̃a baybayin ay may pagkaalam na sa maayos na kabuhayan at pamamayan. Noon ng̃a, tayong mg̃a pilipino ay may kalayaan na sa pamamayan; may mg̃a kanyon; maalam na tayong magsuot ng̃ mg̃a damit na sutla; nakikipagunawaan na tayo sa pang̃ang̃alakal sa mg̃a karatig na bayan sa Asia. Tayo'y maysariling pananampalataya o relihiyon, may sariling titik o sulat, na anopá't lumalasap tayo ng̃ kalayaan at kasarinlan.

Ukol sa ikalawang tanong: Na ang mg̃a fraile na kung tawagin ay mg̃a "kahalili" raw, sila ng̃ "Diyos", ay pawang kabalbalan ang itinuró sa mg̃a pilipino. Hindi tayo tinuruan ng̃ tunay na Karunung̃an sa buhay at pamamayan, sapagka't kung tayo'y mang̃atuto ay hindi nila mauulol at sa ganya'y di nilá mahuhuthot ang ating kayamanan. Ang itinuro sa atin ng̃ mg̃a "fraile" ay ang maling pananampalataya na nakikilala sa pagdaraos ng̃ sunodsunod na mg̃a pistá na kinahuhulugan ng̃ ating salapi at kayamanan sa kapakinabang̃an ng̃ mg̃a "fraile" at Kombento. Ang mg̃a "fraile" ay siyang mahigpit na kalaban ng̃ ikatatalino at ikabibihasa ng̃ pilipino (tagalog kung isulat ng̃ mg̃a Katipunan) na sa katunaya'y ayaw sila na tayo'y mang̃atuto ng̃ wikang kastila. Anopá't lahat na ng̃ karaing̃an sa panglulupig, panggagahasa, mg̃a kasagwaan, pagting̃in sa pilipino na parang ibá sa pagkatao kaysa mg̃a Kastila na ginagawa ng̃ mg̃a "fraile" ay siyang isinasaysay sa ikalawang tanong na ito. Sa kahulihuliha'y idinadaing din naman ang malabis na pagkiling ng̃ pamahalaang kastila sa mg̃a "frayle," pagsunod sa kanilang mg̃a bilin laban sa bayan, paniniwala sa mg̃a sumbong ng̃ mg̃a yaon, kahima't lisya sa matwid, at pagtanggi na ang mg̃a pilipino ay bigyan ng̃ kalayaan sa pamamayan, at sa paggawa ng̃ ikalulusog sa dunong, sa buhay at sa pang̃ang̃alakal.

Ukol sa ikatlong tanong: Na ang madlang kasamaang binanggit sa mg̃a naunang tanong ay malulunasan; ang mg̃a lupang malalawak na inangkin ng̃ mg̃a kombento sa ating mg̃a ninuno ay mapapasaulî sa bayan; ang mg̃a mamamaslang ay maibubulid sa bang̃in ng̃ kamatayan; ang mg̃a paring kababayang sina Gomez, Burgos at Zamora ay maipaghihiganti at ang kalayaan at kasarinlan ng̃ Bayang Pilipino ay matatamo sa hinaharap kung ang mg̃a kasapi ay maypagasa, tiyaga, tapang at pagkakaisa sa pagsunod sa mg̃a aral at pasyá ng̃ "Katipunan."

29.—**Kung makasagot na ba ng̃ ganyan ay tinatanggap na?**—Hindi pa rin. Ang kapatid na "Mabalasik" ay siyáng nagsasabi sa sinusubukan na lubhang dakila ang hakbang na yaon sa kanyang buhay. Ipinaaalaala na siya'y maaaring umurong kung walang taglay na tapang, upang huwag masayang ang kanyang buhay. Kung ang sumasapi ay magpumilit din sa paganib sa "Katipunan," ay saka siyá ihaharap, na may piring din, sa mg̃a kapatid na nang̃agkakatipon nang siya'y tanggapin. Ang tapang at kabuoan ng̃ kanyang loob ay sinusubok sa ilang paraan. Minsa'y bigyan ng̃ gulok at iutos na tagain ang kalaban na pumapaslang sa mg̃a kalahi; naiyan ang sabihin na saklolohan ang kapatid na makukulong ng̃ apoy, na, sa pagsasalita ng̃ gayon, ay talagang nagsusunog ng̃ mg̃a papel upang maramdaman ang init ng̃ ning̃as ng̃ sinusubukan. Kung hindi magpakitang takot, aalisan na ng̃ piring at palalagdain sa kasulatan ng̃ panunumpang inilathala sa unahan, na ang pinakatinta ay dugong kinukuha ng̃ isáng patalim sa kanyang kaliwang bisig.

30.—**Anong wika ang ginagamit ng̃ mg̃a kasapi sa "Katipunan"?**—Ang tagalog; ng̃uni't ang kahulugan ng̃ ilang titik ng̃ abakadang kastila ay iniba sa kanilang pagsulat ng̃ mg̃a kasulatan at gayondin sa paglagdá ng̃ kanilang mg̃a sagisag. Ang titik na "a" ay ginawang "z", ang "c" at "q" ay ginawang "k", ang "i" ay "n", ang "l" at "ll" ay "j" ang "m" ay "v",

ang "n" ay "ll", ang "o" ay "c" at ang "u" ay "x". Ang f, j, v, x at z ng̃ abakadang kastila ay itinakwil pagka't hindi kailang̃an. Sa maliwanag na ulat ay ganitó ang Abakadá (alfabeto) ng̃ "Katipunan" kung itutulad sa abakada ng̃ wikang Kastila.

Abakada ng̃ kastila	*Abakada ng̃ "Katipunan"*
A	Z
B	B
C	K
D	D
E	Q
G	G
H	H
I	N
K	K
LL	J
M	V
N	LL
O	C
P	P
Q	K
R	R
S	S
T	T
U	X
W	W
Y	Y

VII

ANG MAHIGPIT NA PAKIKIBAKA NG̃ "KATIPUNAN" SA KANYANG KABUHAYAN

31.—**Tinanggap ba ng̃ lahat na Pilipino ang mg̃a Palatuntunan, Aral at Gawain ng̃ "Katipunan"?**—Hindi. Gaya ng̃ sinabi na, ang "Katipunan" ay itinatag noong ika 7 ng̃ Hulyo ng̃ 1892. Sa buong taong sumunod, 1893 ay hindi pa lumalaganap, sanhi sa maraming kadahilanan.

32.—**Maari bang isaysay?**—Oo. Ang kaunaunahan ay ang kabaguhan ng̃ layunin at paraan ng̃ samahan, gaya ng̃ nakita na natin, ay may kahirapang ilaganap sa bala na kundi pipiliin muna bago hikayatin. Tang̃i sa rito, si Bonifacio na rin ang kusang nagpauntol-untol sa pamanhik ng̃ mg̃a kababayang nagsisibuo noón ng̃ "Liga Filipina," na lahat halos ay mg̃a pilipinong litaw, nakakakaya't may pinag-aralan, na nagsisiasang sa pamamagitan ng̃ "Ligang" yaon, ay makukuha ng̃ bayang pilipino "sa loob ng̃ kapayapaan" ang pagsugpo sa masasama't hidwang pamamalakad dito sa atin ng̃ pamahalaang kastila at ng̃ mg̃a "fraile." Ganitó ang pang̃unang layon ng̃ "Liga Filipina" na itinatag nina Rizal at mg̃a kapatid niyang "masón" at ibá pa. Si Bonifacio man ay nagíng kasapi rin doon.

33.—**Di ba't ang "Katipunan" ay humuwad sa "Masoneria" ng̃ pamamaraang ginagamit nito sa pagtanggap ng̃ kasapi at gayondin sa ilang kuro ng̃ kaniyang adhikain?**—Oo na ng̃a. Subali't ang kapatiran ng̃ mg̃a "masón," ay kasalung̃at ni Bonifacio ukol sa paraan na kinakailang̃ang gamitin upang maghari dito sa Pilipinas ang Katwiran at Kalayaan at masugpo ang kalupitan at kasamaang inaasal ng̃ mg̃a "fraile" at ng̃ Pamahalaang Kastila sa pilipino. Ang "Masoneria" at ang "Katipunan" ay nagkakaisá sa kanilang hang̃ad na pagtubós sa

Bayang Pilipino. Datapwa, ang una'y ibig makuha ang katubusang yaón sa loob ng̃ kapayapaan sa pamamamagitan ng̃ pagpapalaganap ng̃ kaniyang magagandá't makataong simulain; samantalang ang nais at hang̃ad ng̃ huli'y ang paghihimagsik, yayamang napagkita na rin lamang na ang mg̃a naghahari noon dito sa atin —ang pamahalaang Kastila't mg̃a "fraile"—ay hindi makuha sa samo, pakiusap at pang̃ang̃atwiran, bagkús ang itinutugón sa ginawi ng̃ mg̃a "masong" siná Rizal, Del Pilar, Lopez Jaena, Regidor, Cortez at ibá't ibá pa ay ang sila'y ipalagay na "kaaway ng̃ España at ng̃ Dios," at marami sa kanilá at sa kanilang mg̃a kabig ang napabilanggo, napatapon sa malalayong bayan at pinapagdusa sa mg̃a bilangguan. kahima't walang nagawang kasalanan.

34.—**Sa makatwid ang mg̃a "mason" at ang mg̃a mayamang pilipino'y hindi kaayon ng̃ "Katipunan"?**—Hindi, kundi bagkús pang kasalung̃at. Nang lumalaganap na ang "Katipunan" ang mg̃a "mason" at ang kanilang mg̃a "logia," ay paraparang nagsikilos upang sugpuin ang paglago ng̃ "Katipunan" at ang mabalasik na pagpapalaganap ni Andrés Bonifacio, di sa dahilang sila'y kampi sa pamahalaang kastila at sa mg̃a "fraile," kundi sapagka't kailan man ang mg̃a "masón," ay "ayaw ipaghiganti sa pagbubuhos ng̃ dugo ang mg̃a kaapihang tinatamó." Ang "Katipunan" nama'y ang ibig ay "ng̃ipin sa ng̃ipin," at ayaw gantihin ng̃ tinapay ang bató, kundi bató rin. Kaya nama't isá sa mg̃a aral ng̃ "Katipunan" ay, nahahawig doon sa "ang di mo ibig na gawin sa iyo, ay huwág mong gawin sa iyong kapwa."

35.—**Maaari bang isaysay ang ilang pangyayari ukol diyan?**—Oo. Ng̃uni't bago banggitin ang ilang pangyayari ay kailang̃an munang sabihin na, sa loob ng̃ "Masonería," ayon sa kaniyang palatuntunan, ay di tinatanggap ang mg̃a manggagawang hamak, na ang kabuhaya'y "isang kahig, isáng tuka"; pagka't

upang maging "masón," isa sa mg̃a pang̃unahing kailang̃an ay ang ikaw'y may sapat na kinikita upang buhayin ang iyong asawa't mg̃a anak at may kaunting halagáng nalalabis, na isasagot sa mg̃a pang̃ang̃ailang̃an ng̃ kapatiran at maiambag sa sinomang kapatid na nasa sa isang kagipitan. Dahil dito, ay sukat ng̃ matabo na ang mg̃a "masón" ay mg̃a taong nakakakaya at ang mg̃a katipunan ay yaong mg̃a taong hindi matatanggap sa "Masonería," na mg̃a anak pawis, mg̃a dukha't maralita. Sapagka't noo'y mayayaman at mahihirap na pilipino'y paraparang inaapí at pinahihirapan ng̃ pamahalaang kastila't ng̃ mg̃a "fraile" kung kaya't lahat ay nagtataglay ng̃ isang layunin: maputol lamang ang kaapihan. Nagkakaibá ng̃a lamang sila sa kaparaanang ginagamit sa ikapagtatagumpay ng̃ kanilang layon.

36.—**Ano ang ginawa ng̃ mg̃a "mason" kay Bonifacio at sa "Katipunan"?**—Dapat munang sabihin na si Bonifacio ay "masón" din. Siya'y "segundo vigilante" sa "Logia Taliba," na ang "Venerable," ay ang binaril ng̃ mg̃a kastilang si Luis Encino Villarreal at ilan sa kasamahan ni Bonifacio sa "Katipunan" ay mg̃a kamukha rin niyang "masón." Isáng araw ay ipinatawag si Bonifacio ng̃ mg̃a namumuno sa kanyang "logia" at siya'y hinihikayat na itigil ang "Katipunan," pagka't ang katwiran ng̃ mg̃a humihikayat sa kanya'y ang kawalan ng̃ mg̃a baril, kanyon, sandata at salapi na totoong kinakailang̃an sa paghihimagsik na gagawin ng̃ "Katipunan," na kung mapipilan ay siyang lalong kasawian ng̃ bayang pilipino. Pagkatapos na marinig ng̃ amá ng̃ "Katipunan" ang gayong mg̃a pang̃ang̃atwiran, ay di umimik kamuntik man, kinuha ang kanyang sambalilo at sabay ang pagsasalitang "Diyan na kayó, puro kayó wikang kastila." Isang araw nama'y nagsadya si Bonifacio sa bahay ng̃ nasirang si Antonio Luna upang ipatalastás dito ang gagawing paghihimagsik ng̃ "Katipunan." Pagkatapos na mapakinggan ni Luna ang mg̃a pang̃u-

ngusap ni Bonifacio, ay nagsabi: "¿Anó ang ating ilalaban, itong ating mg̃a. . . ? Kung si Napoleon ay naging Napoleon, ay sapagka't bukod sa siya'y may pusong matapang, ay maytalino pa, at, bukod sa lahat ng̃ iya'y may salapi." Nang ipinakilala naman ni Bonifacio kay Francisco Roxas, isá rin sa mg̃a ipinabaril ng̃ pamahalaang kastila, ang hinahang̃ad ng̃ "Katipunan," ay sinabi ni Roxas na siya'y ayaw makinig ng̃ mg̃a kabalbalan at kaululan.

37.—**Si Rizal ba'y kasangayon sa paghihimagsik na ginawa ng̃ "Katipunan"?**—Hindi. Sa kaniyang mg̃a aklat, tula at sulat, ay napagkikilalang ang adhikang katubusan ng̃ Pilipinas, ay ibig niyang makamtan sa pamamagitan ng̃ karunung̃an at kadakilaang asal muna ng̃ kanyang mg̃a kalahi, bago isipin ang ibáng paraan. Isang araw ng̃ buwan ng̃ Mayo ná 1896 ay sinugo ni Bonifacio si Dr. Pio Valenzuela (itó lamang ang kasaping may título sa "Katipunan") na makipanayam kay Rizal sa pinagtapunan dito sa Dapitan, Mindanaw, upang ipatalastás sa kanyá ang nais ng̃ "Katipunan" na maghimagsik nang maiwasak ang kapangyarihan ng̃ España dito sa Pilipinas. Si Rizal ay sumalung̃at sa ganyang nais. Kinabukasa'y dalidaling lumulan sa bapor ang sugó ng̃ amá ng̃ "Katipunan," at umuwi sa Maynila, bagama't may tangkang manatili pa ng̃ mg̃a ilang araw dóon. Nang malaman ni Bonifacio ang ikinaaayaw ni Rizal sa paghihimagsik ay sinabi ang ganito: "¿At saang aklat nabasa ni Rizal na bago maghimagsik ay kailang̃ang magkaroon muna ng̃ sandata at salapi?"

38.—**Ang ibig bang sabihin niya'y kalaban ni Rizal at ng̃ mg̃a "mason" si Bonifacio at ang "Katipunan"?**—Malayo. Si Rizal at halos ang marami sa mg̃a "mason" ay mg̃a taong may taglay na kakayahan sa isip, ay nagsisipaniwala na bago gawin ang isang napakalaking gawain, katulad ng̃ paghihimagsik ay kailang̃an muna ang mg̃a baril, sandata at salapi upang magta-

gumpay, tañgi sa iyang magbuhos ng̃ dugo sa ikasusugpo ng̃ mg̃a pangaapi ay talagang nahihidwa sa mg̃a aral ng̃ "Masonería" sa kanyang mg̃a kampon. Datapwa, ang mg̃a dukha, manggagawa, mg̃a maralita, na mg̃a hamak na taong bayan, dito sa atin at saan pa man, ay kapag niyakap ang isang gawain at napagkilalang kailang̃ang gawin sa ikasusunod ng̃ isang dakilang layunin, ay di na nagtutumigil ng̃ pagiisip at karakaraka'y ginagampanan sa pamamagitan ng̃ salitang "¡Bahala na!". Ang "bahala" nang ito, ay makikita natin na siyang nagligtás sa bayang pilipino ng̃ mg̃a panahong yaón at naghatíd sa atin sa tagumpay. At iyan ding mg̃a salitang iyan ang nagligtás sa ibang mg̃a bayan sa kukó ng̃ mg̃a manglulupig na hari't mahadlikáng umiinís sa mg̃a anak-pawis at dukha.

VIII

ANG "KATIPUNAN" AT ANG BAYANG MARALITA

39.—**Ano ang ginawa ni Bonifacio sa harap nḡ pagsalunḡat ni Rizal at nḡ iba pa sa paghihimagsik?**—Sa halip na umurong, ay bagkús nagpakasiglang lalo sa pagtatag nḡ mḡa balanḡay at sanggunian nḡ "Katipunan." Buong taon nḡ 1895 at ang mḡa unang buwan nḡ tapóng sumunod, 1896, ay kanyang naitatag sa buong Maynila at mḡa lalawigang karatig ang maraming sanḡa o balanḡay. Kung anó ang laki nḡ kaayawan sa paghihimagsik nḡ mḡa pilipinong litaw at nakakakaya't mayayaman ay siya namang higpit nḡ pagyakap nḡ mḡa maralita sa layunin nḡ "Katipunan." Ang mḡa manggagawa, ang mḡa tagabukid at ang mḡa dukha, ay paraparang nagsisiluha kung sila'y pinaliliwanagan nḡ mḡa adhikain at aral nḡ "Katipunan" at naguunahan sa pagsapi.

40.—**Sa papaano napatatag ang Pamunuan nḡ Katipunan?**—Sa kapulunḡang idinaos nḡ mḡa kinatawan nḡ mḡa balanḡay noong 1 nḡ Enero nḡ 1896, ay naḡapahalal sa Kataastaasang Panḡuluhan nḡ "Katipunan" ang mḡa sumusunod: Kataastaasang Panḡulo, Andrés Bonifacio; Kalihim, Emilio Jacinto; Tagaingat-yaman, Vicente Molina; Tagausig, Pio Valenzuela; mḡa kawani: Pantaleon Torres, Hermenegildo Reyes, Francisco Carreon, José Trinidad, Balbino Florentino at Aguedo del Rosario.

41.—**At ang mḡa Balanḡay at Sanggunian?**—Napatatag na sa maraming pook nḡ Maynila at mḡa bayang karatig. Ang mḡa panḡalang taglay ay yaong mḡa panḡalan o bagay na maykinaalam sa ating lahi at sa kalayaang ninanasà. Naito ang ilan: "Dapitan" (bayang pinagtapunan kay Rizal); "Laong-Laan" at "Dimas-Alang (mḡa lagda ni Rizal sa kaniyang

mg̃a isinulat sa mg̃a pahayagan); "Katagalugan," "Katotohanan," "Kabuhayan," Silang̃anan," "Pagtibayin," "Kailang̃an," "Bagong-Silang," "Di-Magpapatantan," "Di-Tutugutan," "Pinang̃ing̃inigan" at iba't iba pa.

42.—**Anong mg̃a kaparaanan ang ginamit sa pagpapalaganap ng̃ "Katipunan"?**—Ang mg̃a pakikipagpulong ng̃ lihim sa mg̃a pook pook, suloksulok at bahay-bahay. Tang̃i sa rito, ay ang̃ mg̃a sulat at limbag na gawa ni Bonifacio, ni Emilio Jacinto at ng̃ iba pa, na walang lagda. Nagkaroon din ang "Katipunan" ng̃ sariling palimbagan at doo'y inilimbag ang dalawang bilang lamang ng̃ pahayagang tagalog na pinamagatang "Kalayaan," na inilathala ng̃ ika 1 ng̃ Enero ng̃ 1896. Isang 1000 ang sipi ng̃ unang bilang at 2000 ang ikalawá.

43.—**Saan kinuha ang salaping ibinili sa Palimbagan?**—Isang araw ang kapatid ni Bonifacio na nagng̃ang̃alang Troadio ay galing sa Australia na may kasamang dalawang kababayang taga-Kapis na nagng̃ang̃alang Francisco Castillo at Camilo Iban. Ang dalawang ito'y tumama sa "loteria" ng̃ ilang libong piso. Nang mabalitaan ito ni Bonifacio sa pamamagitan ng̃ kanyang binanggit na kapatid ay hinikayat sa "Katipunan" ang dalawang yaon, na nagkaloob naman pagkatapos ng̃ halagang apat na raang pisong ibinili ng̃ palimbagan ng̃ masong si Antonio Salazar na mayari ng̃ "Bazar del Cisne," na ipinabaril din ng̃ mg̃a kastila, at sa kanila rin galing ang salaping ibinili ng̃ mg̃a titik sa palimbagan ni Isabelo de los Reyes, na ipinunô sa mg̃a titik ng̃ binanggit na palimbagan.

44.—**Sang̃ayon sa mg̃a isinaysay, ay walang salapi ang "Katipunan" at sahol sa mg̃a kagamitan sa kanyang layon, kung gayon ano't lumaganap?**—Ang mg̃a kalupitan at paghamak na rin sa mg̃a pilipino, ng̃ mg̃a nakasasakop sa atin noon, ang nagpasiglá sa mg̃a taongbayan upang sumapi sa "Katipunan." Bukod sa rito,

si Bonifacio, ay talagang may sapat na talino sa paglikha nḡ mḡa paraan na sukat makahikayat sa tao. Ipinasya niyá na sa tuwing magpupulong ang mḡa "balanḡay", ay buklatin ang kasaysayang batbat nḡ hirap nḡ Pilipinas at sa ganito'y paalalahanan ang mḡa kapatid sa kaabaan nḡ katayuan nḡ lupang sarili. Tuwing darating ang ika 28 nḡ Pebrero, ay nagdaraos nḡ mḡa lihim na lamayan na patungkol sa tatlong paring pilipinong sina Gomez, Burgos at Zamora na ipinabitay nḡ pamahalaang kastila sa sulsol nḡ mḡa "fraile." Anopa't ang mḡa bagay na ganito, ang mḡa paguusig kina Rizal at mḡa kasamahan, na paraparang labag sa matwid, ay siyang lagi nang ipinagugunita upang magalab ang loob nḡ mḡa kasapi. Bakit ang totoó ay talagang inis na't tigib na tigib ang pusong matiisin nḡ mḡa pilipino sa madlang kaapihang ginagawa sa kanila nḡ mḡa maykapangyarihan noon.

45.—**Ang mḡa babai ba'y tinatanggap sa "Katipunan"?**—Hindi kabilang ang mḡa babai. Subali't ilan sa kanila, lalunglaluna ang mḡa asaasawa nḡ mḡa nasa katipunan, ang nabigyan nḡ tungkuling magagaan. Si G. Perfecta Simeon, sa halimbawa, ay ginawang taga-ingatyaman sa "Balanḡay Maluningning," na napatatag sa nayon nḡ San Nicolas, Maynila.

IX

ANG "KATIPUNAN" AT ANG PAGUUSIG SA MGÃ MASON

46.—**Inusig ba nḡ mḡa kastila't fraile ang mḡa mason dahil sa "Katipunan"?**—Oo. Anoman ang mangyaring pagtutol nḡ mḡa pilipino sa mḡa kahidwaang inaasal nḡ mḡa nakasasakop sa atin sa mḡa panahong yaon ay sa mḡa "mason" ibinibintang at ang mḡa ito ang pinagdadadakip at pinarurusahan.

47.—**At sa anong dahil?**—Kailanḡan ang kaunting paliwanag. Sinabi na natin na ang mḡa "masón" ay di kasangayon sa paghihimagsik na nilalayon nḡ mḡa Katipunan. Alam na natin na, ibá ang "Masonería" sa "Katipunan," at ang "Liga Filipina" nama'y walang kinaalam sa dalawang nauna. Bawa't isá ay may kanikaniyang uri, palatuntunan at adhikain. Subali't hindi maikakait na ang "Masonería" at ang kaniyang mḡa kampon ay siláng nagsabog sa mḡa kalahi nḡ mḡa kurong dakila ukol sa ikatutubós; silá, ang mḡa masón, ang masasabing nagturo nḡ pagbibigkis nḡ kalooban sa mḡa pilipino. upang humarap at makipaglaban sa loob nḡ kapayapaan sa mḡa makapangyarihang lumulupig sa Lahi; ang mḡa kasapi sa "Masonería," ay silang nagpakilala sa pamahalaan sa España nḡ mḡa masasamang palakad na pinaiiral dito, na siyang ikinalulugmok nḡ bayan sa karukhaan, kaapihan at kabusabusan. "Ibig namin—ang hiling sa España nḡ mḡa masón—na ang aming baya'y maging karapatdapat, maging malaya't maginhawa, na sa kaniyang panḡanorin ay tumanglaw ang maningning na araw nḡ katarunḡan at kabihasnan. Ibig namin na dito'y maghari ang pagpapantaypantay, ang tunay na kalayaan nḡ mamamayan sa harap nḡ mḡa mapagimbot, na nanḡabubuhay sa pagsugpu sa karapatan nḡ bayan na dinidilig ang kanilang kaginhawahan nḡ luha nḡ bayang nagdaralita."

48.—**Ang mḡa kahilinḡan bang iyan ay napagkilala nḡ mḡa taong bayan?**—Hindi lamang nakilala kungdi nararamdaman nila sa sarili. Ang mḡa pagsusumikap na yaon nḡ mḡa mason ay siyang ikinamulat nḡ bayan sa kanyang aping kalagayan. Ito'y nalalaman nḡ pamahalaang kastila at lalong natataho nḡ mḡa "cura" sa bayan-bayan, pagka't sa bayang pinamumugaran nḡ isang "logia" o nḡ mḡa "mason," ang "cura" at ang mḡa kastila ay di lubhang nakapamamayani sa kanilang mḡa masasamang gawa, sapagka't nahahadlanḡan silá nḡ pagkakaisa nḡ mḡa taong bayan sa pagtutol laban sa mḡa masasama nilang palakad. Napapansin din nḡ mḡa "fraile" na ang pasok nḡ salapi sa simbahan ay umuunti, sanhi sa kagagawan nḡ mḡa mason na nagtuturo sa bayang iwanan ang patay sa loob nḡ simbahan at huwag magbayad nḡ anoman. Itinuturo rin naman nila na huwag bilhin ang mḡa kalmen, ang mḡa kuwintas, ang mḡa kandila, anḡ mḡa istampá, ang mḡa bula, ang mḡa novena, na kinakalakal nḡ kombento.

49.—**Kailan pa inusig ang mḡa mason?**—Ang masikhay na paguusig sa kanila, ay masasabing nagsimula noong taong 1892 at sumidhi nḡ mapatatag na ang "Katipunan" at si Bonifacio'y walang humpay sa pagpapalaganap nḡ kanyang samahan. Paano'y alam nḡ pamahalaang kastila't nḡ mḡa "fraile" na si Bonifacio'y "mason," bukod sa ang layunin at mḡa ipinupunla nḡ "Katipunan," ay huwad sa "Masonería." Kaya, lahat nḡ kilos nina Bonifacio at mḡa kasamahan ay sa mḡa "mason" ibinabagsak, bakit ang amá naman nḡ "Katipunan," sa nasa niyang magkasamasama ang lahat, sa lilim nḡ watawat nḡ samahang kaniyang pinamumunuan, ay di lamang hindi nagpapasinunḡaling sa gayong akala kundi bagkús pang pinagtitibay. Ang mḡa "mason," nḡ mḡa panahong yaon, ay sila ang lumalagay na tagataguyod nḡ kalayaan nḡ bayan at sila'y pinagpipitaganan nḡ maraming kababayan, lalonglalo na

ang mğa "masong" siná Rizal, Del Pilar, Lopez Jaena, at iba pa, na may mğa pagtatanggol na ginawa ukol sa kalayaan nğ Pilipinas at lagi nang ipinagsasanggalang ang kaapihang tinitiis nğ kanilang kababayan.

50.—**Hindi ba itinigil ang paguusig na yaon sa mğa mason?**—Nang taong 1893 at nğ mğa unang buwan nğ taong 1894, ay napatigil ang mğa paguusig sa kanilá. Palibhasa'y naipatapon na si Rizal sa Dapitan—na sa ganang mğa kastila't fraile'y siyang pinakapuno nğ kilusan nğ mğa "mason"—at naparusahan na ang mğa inaakalang kinaalam sa pagtutol na ginampanan nğ mğa pinaguusig na gaya nina Doroteo Cortes, Jose Basa, Ambrosio Salvador, Mariano Apacible at marami pang taganas na mğa "mason," ang mğa kalaban nğ kalayaan nğ bayan ay napatahimik. Dahil dito'y muli na namang nagsikilos ang mğa mason at binuhay na muli ang kanilang mğa pagpupulong tungo rin sa ikagagaling nğ sariling bayan.

51.—**Nagtagal ba ang gayong katahimikan?**—Hindi. Nang taong 1895 ay muli na naman silang pinagusig. Ang kilusan sa paghihimagsik nğ "Katipunan" na noo'y lumaganap na sa mğa taong bayan, lalonglaluna sa mğa lalawigang tagalog, ay sa mğa mason naman ipinagbintang. Sila na naman ang hinuli, pinahirapan at ipinagbibilanggo. Ang mğa "convento" ay nagsikilos, ang mğa pinunong kastila ay paraparang nagsusumikap sa pagbibintang na ang mğa "logia," ay walang linalayon kundi ang paghiwalay nğ Pilipinas sa España. Ang bunğa nğ lahat nğ ito ay ang pagsisiyasat sa mğa bahay bahay nğ mğa mason, ang pagpapabilanggo, pagpapatapon sa malalayong bayan sa mğa magiting na kampon nğ "Masonería." Dahil dito, marami rin sa mğa mason na noong una'y di kasangayon ni Bonifacio sa paghihimagsik, ang tumulong na tuloy sa pagpapalaganap nğ "Katipunan."

X

ANG PAGHIHIMAGSIK

52.—**Ano ang ginawa nḡ "Katipunan" sa harap nḡ mḡa nangyayaring yaon?**—Inihanda na ang paghihimagsik. Si Bonifacio at ang ilan niyang matatalik na kawani ang madalas magsilabas sa mḡa bundok na nakalilibid sa Maynila at kanilang pinagaaralan ang tumpak na paraan sa pagsalakay dito at ang magagawang kuta nḡ kawal nḡ "Katipunan" sa pakikilamas.

53.—**Kailan nahuli ang mḡa kasapi sa "Katipunan"?**—Niyong ika 13 nḡ Agosto nḡ 1896 sa San Piro Makati. Bagá man mḡa kasapi sa "Katipunan" ang nanḡahuli, ay mḡa "mason" din, daw, alinsunod sa sulat nḡ "cura" sa tinurang bayan na si Agustin Fernandez sa pinuno nḡ Kastila rito sa Maynila na si Luengo. Nḡuni't bago pa mangyari ito, ang teniente nḡ Guardia Civil na si Manuel Sityar, niyong ika 5 nḡ buwan nḡ Hulyo nḡ taón ding yaon, 1896, ay sumulat na sa mḡa pinuno niya, sa Maynila, at ibinabalita na siya'y may natuklasang inihahandang paghihimagsik laban sa pamahalaan na ang manḡa sanḡa ay nasa San Juan del Monte, San Felipe Nery, Pandakan, Marikina at Montalban. Ibinabalita rin na may mḡa ilang libo ang magsisipaghimagsik na nagsipanumpa sa pamamagitan nḡ sarili nilang dugo na inilagda sa kasulatan nang sa gayo'y magtumibay sa pakikibaka hanggang sa matamó ang kasarinlan nḡ Pilipinas.

54.—**Umabot ba sa kaalaman ni Bonifacio ang ganyang mḡa ibinalita?**—Oo. Simula pa nang itinatag ang "Katipunan", ay nakahikayat na nang ilang kababayang nagsisipaglingkod sa mḡa kawanihan nḡ pamahalaang kastila at gayon din ang ilan sa nagsisipaglingkod sa bahay nḡ mḡa pinuno at sa mḡa "convento." Nang mḡa araw na yaon, ay nakapaglagay na ang

"Katipunan" ng̃ kaniyang mg̃a tiktik sa loob ng̃ pamahalaan na naghahatid kay Bonifacio ng̃ mg̃a balitang kailang̃an nitó. Kaya, ng̃ malaman niyang natuklasan na ang "Katipunan" ng̃ may kapangyarihan, ay pinulong ang lahat ng̃ mg̃a pang̃ulo sa mg̃a balang̃ay at mg̃a kasapi sa pook ng̃ Kankong, Kalookan, niyong ika 17 ng̃ Agosto ng̃ 1896. Ang pulong ay sinimulan ng̃ ika 8 ng̃ umaga at natapos ng̃ magtatakipsilim na. Mainit at mahigpit ang kanilang pagtatalo. May mg̃a ayaw munang gawin ang paghihimagsik sa kawalan ng̃ mg̃a sandata't baril na ilalaban, ng̃uni't marami ang may ibig at ayaw nang magsiuwi sa kanikanilang bahay. Sa wakás ay pinagtibay din at bilang saksi ng̃ pinagkasunduan, lahat ay nagsidukot at kinuha ang kanikanilang mg̃a "cedula personal" at pinagpupunit, tandang hindi na sila babalik sa kanikanilang bahay. Pagkatapos ay nagpangkatpangkat na.

55.—**Ano pa ang kanilang pinagtibay?**—Na salakayin ang Maynila ng̃ ika 30 ng̃ buwang binanggit. Datapwa, ng̃ matuklasan ni P. Mariano Gil, "cura" sa simbahan ng̃ Tundo, ang mg̃a kasulatan ng̃ "Katipunan" at pati ng̃ batong pinaglilimbagan ng̃ "recibo" nito, dahil sa sumbong ng̃ isang nang̃ang̃alang Teodoro Patiño, na nakuha sa pagawaan ng̃ pahayagang "Diario de Manila," ng̃ ika 19 ng̃ buwang ding yaon, ang mg̃a sundalo't "guardia civil" ay nagsipagsiyasat sa mg̃a palipaligid ng̃ labas ng̃ Maynila, kaya't ng̃ ika 23 ng̃ buwang ito ay nangyari ang unang labanan ng̃ mg̃a iyon sa kawal ng̃ "Katipunan" sa Balintawak. Sinimulan na ang panghuhuli at pagpapahirap sa mg̃a napagbintang̃an.

56.—**Ano ang inilalaban ng̃ mg̃a kasapi sa "Katipunan"?**—Ilang itak, bukaweng tinulisan, palasan, mg̃a "revolver" na kinuha ng̃ mg̃a Katipunan sa Maestranza, dalawa o tatlong baril na naagaw sa mg̃a sundalo ng̃ pamahalaang kastila.

57.—**Nagpatuloy ba sa ganito?**—Oo. Ñguni't itinatag na ni Bonifacio ang kanyang pamahalaan sa "Pasong Tamo", Kalookan, at pagkatapos sa bundok ng̃ "Balara", Marikina. Mula doon ay siya'y naguutos sa tulong ng̃ kanyang mg̃a kagawad. Ang pamahalaan ng̃ "Katipunan," ay di na sa samahang ito lamang kundi binigyan na ng̃ uring pangbansa. Ganitó: Presidente, Andrés Bonifacio; Ministro de Estado, Emilio Jacinto; Ministro de Guerra, Teodoro Plata; Ministro de Gobernacion, Aguedo del Rosario; Ministro de Gracia y Justicia Briccio Pantas; Ministro de Hacienda, Enrique Pacheco; Secretario General, Daniel Tria Tirona at Tesorero General, Silverio Baltazar (Kapitan sa bayan ng̃ Kalookan).

58.—**Ang pamahalaan bang iyan ang namatnugot ng̃ paghihimagsik?**—Oo. Datapwa, ang nais ni Bonifacio, bagaman si Rizal ay di nila kaayon, ay siya'y gawing pang̃ulong pangdang̃al at siya'y magawang sanggunian, bagay itong di nangyari. Nang si Rizal ay dumating sa Maynila noong ika 5 ng̃ Agosto ng̃ 1896 na galing sa Dapitan na pinagtapunan sa kanya, ay tinangka nina Bonifacio, Emilio Jacinto at ibang kasamahan na siya'y itanan. Si Emilio Jacinto ay nagsuot marinero at nagsadya sa lancha "Caridad" na kinalululanan ni Rizal sa paglunsad sa bapor "España." Kunwa'y naglilinis, at sa isang pagkakataon ay ibinulong sa ating bayani: "Kung kayo po'y ibibilanggo, ay ililigtás namin kayo. Kami'y nahahanda." Palibhasa'y umaasa si Rizal sa kalinisan ng̃ kanyang budhi sa matapat na pakikisama niya sa pamahalaan noon, sumagot ng̃ gayari: "Salamat. Huwag ninyong gawin iya sa akin. Bayaan ninyo't nalalaman ko ang aking gagawin." Dahil dito, ang nais na yaon nina Bonifacio ay di ng̃a nangyari at sa gayo'y napilitang magkasya na sa sarisarili nilang pamamatnugot ng̃ "Katipunan."

59.—**May mĝa palatuntunan ba ang paghihimagsik?**—Iilan lamang, yaong lubhang kinakailanĝan sa mĝa unang pagkilos. Pinasiyahan nila na ang magbabalita nĝ pagsalakay sa Maynila, ay hihip nĝ mĝa "tambuli" mula sa mĝa bundok na kinaroroonan nĝ mĝa kawal. Ang hudyatan upang magkakilanlan ang magkakapatid ay ang salitang "Balanĝay" na dapat sagutin nĝ "Marikit." Nang ika 27 nĝ Agosto, 1896 ay lumipat si Bonifacio at ang kanyang mĝa kasamahan sa pook nĝ "Balakbak," nayon nĝ "Hagdangbató," at sa isang kamalig, ay kaniyang isinulat at ipinadala sa mĝa kinauukulan ang sumusunod na pahayag:

"Mĝa maginoong namiminuno, kasapi at mĝa kapatid:

"Sa inyong lahat ipinatutungkol ang pahayag na ito. Totoong kinakailanĝan na sa lalong madaling panahon ay putlin natin ang walang panĝalang panghulupig na ginagawa sa mĝa anak nĝ bayan, na nĝayo'y nagtitiis nĝ mabibigat na parusa at pahirap sa mĝa bilangguan, na, sa dahilang ito'y mangyaring ipatanto ninyó sa lahát nĝ mĝa kapatid na sa araw nĝ Sabado, ika 29 nĝ kasalukuyan, ay puputok ang paghihimagsik na pinagkasunduan natin, kaya't kinakailanĝang sabaysabay na kumilos ang mĝa bayan-bayan at sabaysabay na salakayin ang Maynila. Ang sino pamang humadlang sa banal na adhikang itó nĝ bayan ay ipalalagay na taksil at kalaban, maliban na nĝa lamang kung may sakit na dinaramdam o ang katawa'y maysala, at sila'y paguusigin alinsunod sa palatuntunang ating pinaiiral.—Bundok nĝ Kalayaan, ika 28 nĝ Agosto nĝ 1896—ANDRES BONIFACIO."

60.—**Sinunod ba nĝ bayan ang pahayag na iyan?**—Lahat nĝ nakabatid ay nagsisunod. Kinabukasan nĝa nĝ gabi, (29) ay nagkaroon na nĝ labanan sa buong paligid nĝ Maynila. Nang ika 30 nĝ buang ito ay nagkaroon na nĝ mahigpit na labanan sa Balintawak, sa San Juan del Monte at sa iba pang pook. Si Bonifacio ay nagpakita nĝ di karaniwang katapa-

ngãn at gayon din ang kanyang mgã kasamahan. Nasupil nila at naagawan ng̃ ilang baril ang mgã himpilan ng̃ guardia civil. Kaya noon din ay ipinasya ni General Blanco, kataastaasang puno ng̃ Kastila dito sa Pilipinas, na ipalagay na pook ng̃ digmaan ang mgã lalawigang Maynila, Bulakan, Kapampangãn, Nueva Ecija, Tarlak, Laguna, Batangãn at Kabite, at iniutos na bantayang mahigpit ang mgã mamamayan.

61.—**Ano pa ang ginawà ng̃ pamahalaang kastila sa harap ng̃ mgã pangyayaring yaon?**— Pinagdadakip ang lahat ng̃ kilalang mason o mgã kamaganak at kaibigan nila at kinulong sa Bilibid, sa Fuerza de Santiago at sa ibá pang sukat kapiitan, gaya ng̃ silong ng̃ mgã kuta (muralla) na nakakakulong sa loob ng̃ Maynilà (Intramuros). Ang mgã mayayamang katulad ng̃ mgã Yangko (ama); Roxas, Zamora, Bautista at iba't ibá pa'y pinaghuhuli at piniit sa bilangguan, at gayon din ang mgã pilipinong napapatangĩ sa dunong at sa kabuhayan. Ang mgã kasapi sa "Katipunan," ay pinagdadakip din at pinahirapan sa loob ng̃ bilangguan. Palibhasa'y nakilala na ang kaparaanang ginagawâ sa pagsapi,—dahil sa pagkatuklas ng̃ binanggit na "cura" sa Tundong si P. Mariano Gil,—lahat ng̃ mgã manggagawa sa mgã pagawaan, ang mgã lalaking lumalakad sa mgã lansangãn sa Maynila at sa mgã bayang katagalugan, ay isá isáng nililisan ng̃ manggas ng̃ baro ng̃ mgã "guardia civil" at "veterana" at tinitignan kung may piklat na gurlis at ibinibilanggo. May mgã ilan na nagkasugat o tinubuan kaya ng̃ galis sa bisig, kahit na di sa lugal na kinukudlitan sa pagkuha ng̃ dugo na inilalagda sa kasulatan ng̃ panunumpa ng̃ mgã kasapi sa "Katipunan," ang ibinilango, pinahirapan at pinagbabaril sa Bagumbayan (Luneta) at sa loob ng̃ mgã bilanguan.

62.—**Ang mḡa mayayama't mḡa marurunong na pilipino ay di lamang ang hindi kasapi sa "Katipunan" kundi kasalunḡat pa mandin nito, ¿bakit sila pinagdadakip at pinabaril ang ilan?**—Si Bonifacio rin at ang "Katipunan" ang masasabing may kagagawan nḡ gayong panghuhuli. Nang malaman ni Bonifacio na ang mḡa mayaman at mḡa litaw na pilipino, ay ayaw sa paghihimagsik, siya'y umisip nḡ isang paraan na ang mḡa ito'y mapadamay sa paguusig sa mḡa taga "Katipunan". Una, ay nang lalong masugatan ang puso nḡ mḡa taong bayan kung makitang pati nḡ mḡa mayayaman't mḡa litaw na kababayan ay pinipiit at pinagbabaril, at, ikalawa't higit sa una'y nang sa gayon ay lalong lumagablab ang apoy nḡ paghihimagsik. Anopa't sa kanyang pagkatunay na manghihimagsik, ang ibig ni Bonifacio ay magkahalohalo na ang balat sa tinalupan. Kaya, nang mairaos na ang pulong na nagpasiya nḡ pagsalakay sa Maynila, ay iniutos ni Bonifacio kina Emilio Jacinto at Guillermo Masangkay na isabog sa ilang pook nḡ Maynila ang mḡa kasulatan na sadyang inihanda ni Bonifacio at nang mḡa alagad niya, na nagpapakilalang ang mḡa nanḡakalagda ay mḡa kinaalam at kasapi sa "Katipunan," bagaman ang totoo, ay hindi, at ang mḡa kasulatang yao'y ginawa lamang at hinuwaran ang lagda nḡ ilang mḡa litaw na mayayaman at marurunong na pilipino nang sa gayo'y mapasubo o isubo sila sa ginampanang paghihimagsik nḡ bayang maralita, sa ikabubuti nḡ lahat.

63.—**Iyan ba'y inihayag ni Bonifacio sa lahat nḡ mḡa kasapi?**—Ang ginawa niyang panghuhuwad sa mḡa lagdang binanggit ay hindi inihayag, nḡuni't talagang ipinababasa sa mḡa kasapi sa "Katipunan" at nḡ sa gayo'y lalong lumakas ang loob nḡ kaniyang mḡa alagad. Katunayan nito, ilan sa mḡa nahuli ang sa hirap sa mḡa pasakit ay nagturó nḡ nagturó

sa ilang taong litaw, bagama't ang ilan sa mĝa isinigaw ay sa gawa na lamang nĝ higpit nĝ mĝa parusa.

64.—**At ano ba ang mĝa parusang iginagawad sa mĝa hinuhuli?**—Mahaba't ma'y kahirapang isaisahin. Nĝuni't ang karaniwan ay ang huwag pakanin nĝ maghamaghapon; paluin sa talampakan; palakarin sa munggo, ibitin nĝ patiwarik at biglang ibagsak; paluin nĝ palasan nĝ patihaya; duruin nĝ aspile ang kukó; inisin sa mĝa bartolina na maghamaghapong nakatayo; ilubog sa balon at makasandali'y hanĝuin at iba't iba pa. Sa katapustapusan ay barilin.

65.—**Sino sino ang mĝa pinagbabaril?**—Hindi maaaring isiwalat. Marami. Sa mĝa kasapi sa "Katipunan" ay di na kailanĝan sabihin pa. Nĝuni't ang mĝa unang ipinabaril nĝ pamahalaang kastila sa Luneta noong ika 4 nĝ Septiembre nĝ 1896, ika 5 at ½ nĝ hapon, ay siná: Sancho Valenzuela, Eugenio Silvestre, Modesto Sarmiento at Ramon Peralta. Ang mĝa masong binaril sa Maynila ay ito: Jose Rizal, Domingo Franco, Numeriano Adriano, Moises Salvador, Luis E. Villareal, Faustino Villaruel, Ramon Padilla, Jose Dizon at Antonio Zalazar. Sa mĝa lalawigan naman ang mĝa masong binaril o pinatay (marami ang sa hirap nĝ mĝa parusa ay namamatay) sa gayon o ganitong kadahilanan ay ang sumusunod: Rosalio Silos, sa Mindanao; Lauro Dimayuga, sa Batanĝan: Domingo Cecilio, Ciriaco Sarile, Teodorico Lagonera, Pantaleon Belmonte, Quintin Tinio, Mamerto Natividad, at Marcos Ventus sa Nueva Ecija; Francisco Tañedo at Procopio Hilario sa Tarlak; Leon Hernandez sa Kamarines; at ang ilan sa mĝa binaril sa Kabite ay sina Victoriano Luciano, Maximo Inocencio, Feliciano Cabuco, Eugenio Cabezas, Hugo Perez, Maximo Gregorio, Jose Lallana, Severino Lapidario at Alfonso Ocampo.

66.—**Ilang panahon nagtagal ang paghihimagsik?**—Mula nğ ika 29 Agosto nğ 1896 hanggang noong pumasok sa Maynila ang hukbo nğ mğa amerikano noong ika 13 nğ Agosto nğ 1898, bagaman nğ lagdaan ang "Pacto de Biak-na-bato" noong ika 4 nğ Agosto nğ 1897, ay nahinto ang labanan na inulit uli nğ Mayo nğ taong sumunod, 1898, nğ nagbalik dito si Aguinaldo na buhat sa Hongkong. Dapat din sabihin na naririto na ang mğa amerikano sa Maynila, ay nakikipaglaban pa ang kawal nğ paghihimagsik sa ilang bayan na hindi pa nahuhulog sa kamay nğ mğa pilipino at sa katunaya'y ang ilan ay nagsisuko o napasuko nang naririto na sa Maynila ang hukbó nğ amerikano.

67.—**Kailan dumating sa Pilipinas ang mğa Amerikano?**—Noon nğâng unang araw nğ Mayo nğ 1898. Nagbubukang liwayway nğ nagsipasok sa look nğ Maynilà ang mğa sasakyang-dagat na pangdima nğ Estados Unidos at kapagkaraka'y nilusob ang mğa sasakyang dagat na pangdigma nğ mğa kastilà at mğa ilang sandali lamang ay napipilan at napalubog itong mğa huli. Sa look nğ Maynila ay namalagi ang mğa sasakyang dagat na nagwagi hanggang noong ika 13 nğ Agosto nğ 1898 na nilusob nğ hukbong amerikano ang Maynila at sa kanilá isinuko ang bayang ito nğ mğa maykapangyarihang kastila nğ araw ding yaon.

68.—**At ang hukbo nğ "Katipunan," ay ano ang ginawa nğ araw na yaon?**—Dapat munang sabihin na hindi na hukbo nğ "Katipunan" ang máitatawag sa mğa kawal na yaong nagsipaghimagsik, sa dahilan noon ika 24 nğ Mayo nğ 1898, nang si Emilio Aguinaldo, ay magbalik sa Kabite na galing sa Hongkong (ika 15 nğ Mayo, 1898), ay itinanghal niya ang kasarinlan nğ Pilipinas, na siya ang pinaka Dictador, kundi hukbo nğ Pamahalaang Pilipinong Naghihimagsik. Noong ika 12 nğ Hunyo nğ 1898, ay inihayag at itinanghal naman sa Kawit ang uri nğ Pamahalaang sarili nğ Sangkapuluang

Pilipinas at susog dito'y itinatag ang Pamahalaang Pilipinong Naghihimagsik, na ang Pañgulo ay si Emilio Aguinaldo. Ang mğa kawal nğa nitó, ay nanğakarating at nagsihimpil hanggang sa mğa nayon nğ Maynila, gaya nğ Gagalanğin, Cervantes, Sampalok, Santa Mesa, Pako at Ermita, kasabay halos nğ hukbong amerikano na nagsipasok nğ ika 13 nğ Agosto nğ 1898.

69.—**Ano pa ang nangyari?**—Ang hukbo nğ Estados Unidos, ay nasa Maynila at Kabite (kabayanan) at ang hukbong pilipino nama'y siya nğang sumasakop sa mğa bayanbayan at nakikipaglaban pa sa hukbó nğ mğa kastila doon sa ilang bayang nasa kamay pa nğ mğa ito. Nang ika 15 nğ Septiembre nğ 1898, ay idinaos sa simbahan nğ Barasoain, Malolos, ang unang Kapulunğang Bayan na binubuo nğ 85 kinatawan nğ mğa lalawigan nğ Sangkapuluang Pilipinas. Nang ika 29 nğ Nobyembre nğ taon ding itó ay pinagtibay nğ kapulunğang sinabi ang Pañguluhang-batas (Constitucion) na paiiralin sa Pilipinas at nğ 21 nğ Enero nğ 1899, ay inihayag na't pinairal ang binanggit na Pañguluhang-batás at tuloy itinanghal ang República Filipina sa simbahan nğ Barasoain, Malolos.

70.—**Bákit namayani sa Pilipinas ang hukbo nğ Estados Unidos?**—Ganitó ang nangyari: Nang ika 20 nğ Disyembre nğ 1898 ay pinagkasunduan nğ España at Estados Unidos ang paghinto nğ kanilang digmaan, na nagmula nğ buwan nğ Abril nğ 1898. Ang linagdaang yao'y pinagtibay nğ Senado nğ Estados Unidos nğ ika 6 nğ Pebrero nğ 1899. Sa kasunduang ito'y ipinagkaloob nğ España sa Estados Unidos ang Sangkapuluang Pilipinas. Nang ika 4 nğ Enero nğ 1899, ay iniutos nğ Pañgulong McKinley nğ Estados Unidos sa kay General Otis na siyang namiminuno sa hukbong amerikano sa Pilipinas na ipakilala sa mğa pilipino ang kapangyarihan nğ Estados Unidos dito. Ang Pamahalaang pilipino ay tumutol at ayaw kilanlin ang nasabing kapangyarihan at

karakaraka'y inihanda ang mg̃a kawal sa pakikibaka. Lahat ng̃ katwiran ng̃ isang bayang natutong maghimagsik ay ginamit. Nang kagabihan ng̃ ika 4 ng̃ Pebrero ng̃ 1899, isa sa mg̃a pinuno ng̃ hukbong pilipino ang ibig bumagtas sa tulay ng̃ San Juan del Monte, ng̃uni't siya'y binaril ng̃ nakabantay doon na isang sundalong amerikano. Dito na nagsimula ang pakikibaka ng̃ hukbong amerikano laban sa hukbong pilipino na nagtagal ng̃ ilang taon, hanggang sa napipilan ng̃ lakas ng̃ malaki at mayamang Estados Unidos ang kamuraan at kahinaan ng̃ República Filipina.

71.—**Kailan lamang nagsisuko ang lahat ng̃ ating kawal?**—Baga ma't si Emilio Aguinaldo ay nadakip ng̃ ika 23 ng̃ Marzo ng̃ 1901, sina general Lukban, sa Samar, at si Malvar, sa Batang̃an, ay nagsilaban pa at nagsisuko na lamang na kasama ang kanilang mg̃a kawal ng̃ talagang supil na supil na ng̃ kalaban at wala ng̃ makain. Ang una'y sumuko ng̃ Pebrero ng̃ 1902 at ang ikalawa ay ng̃ Hunyo ng̃ tinuran ding taon.

XI

TAGUMPAY AT PAHIMAKAS

72.—**Samakatwid ang panghihimagsik nḡ "Katipunan" nḡ Agosto nḡ 1896, ay siyang pinanggalinḡan nḡ Hukbo nḡ Pilipino at siyang ginamit sa pagtatatag nḡ Republica Filipna?**—Oo. At salamat sa paghihimagsik na yaon ay taas ang noo nḡ bayan natin sa paghinḡi nḡ kalayaan at kasarinlan. Anopa't ang isang bayang natutong maghimagsik dahil sa kanyang kasarinlan ay karapatdapat na mabuhay nḡ malaya.

73.—**Lahat ba'y kumikilala sa kadakilàan nḡ ginawa ni Bonifacio at nḡ "Katipunan" ukol sa Bayan?**—Nang mḡa unang araw ay hindi, lalunglaluna ang mḡa pusakal niyang kalaban na mḡa "frile." Sa pahayagan nḡ mḡa ito na ang pamagat ay "Libertas" ay sinabing kung ipagtatayo, raw nḡ monumento si Andres Bofacio ay mapanḡanḡanlang "monumento al crimen," at ang mḡa heswita nama'y ipinalalagay na ang amá nḡ "Katipunan" ay isang "criminal" sa kasaysayan nḡ Pilipinas na itinuturo nila sa mḡa bata sa Ateneo de Manila. Ito'y tinutulan nḡ mḡa pahayagang pilipino at nḡ ilang mḡa litaw na kababayan.

74.—**Ano ang ginawàng paranḡal nḡ bayan kay Bonifacio at sa "Katipunan"?**—Mula nḡ taong 1901 sa isang pook nitong Maynila, sa daang Alvarado, ay nagdadaos taón-taón nḡ paranḡal na alaala sa amá nḡ "Katipunan." Untiunti ay lumalaki ang ginagawang yaon at lumalaganap sa ibang mḡa pook nḡ Tundo. Nang ika 3 nḡ Septiembre nḡ 1911, sa balak nḡ mḡa pahayagang tunay na makabayan na "El Renacimiento" at "Muling Pagsilang" at sa pagaambagambagan nḡ mḡa taong bayan, ay itinayo ang bantayog sa Balintawak, na bilang alaala sa mḡa bayani nḡ panghihimagsik nḡ 1896. Ang Legislatura Filipina naman, sa ba-

lak nḡ Kapulunḡang Bayan, ay naglaan na nḡ salaping igugugol sa isang bantayog sa nayon nḡ Kalookan na kahahangganan nḡ daang "Avenida Rizal," bilang alaala at pagbubunyi nḡ bayan kay Andrés Bonifacio. At noong ika 30 nḡ Nobyembre nḡ 1920, ang Senador Lope K. Santos, ay nagharap sa Senado nḡ isang mungkahing kautusan na itinatakdaang araw na panḡilin ang ika 30 nḡ Nobyembre, bilang alaala sa araw na iyan na kapanḡanakan ni Andrés Bonifacio. Pinagtibay naman nḡ Legislatura Filipina at ang bilang nḡ batas ay 2946. Kayâ, mula noong ika 30 nḡ Nobyembre nḡ taong 1921, ay ginagawa nḡ panḡilin ang araw na ito sa taon-taon. Sa gayo'y napagtibay na nḡ mḡa tunay na Kinatawang-bayang nagsisibuo nḡ Senado at nḡ Cámara de Representantes, ang mahalagang utang nḡ Sangbayanang Pilipinas kay Andrés Bonifacio at sa "Kataastaasan, Kagalanggalang Katipunan nḡ mḡa Anak nḡ Bayan," na pinagmulan nḡ tagumpay nḡ minimithing Kasarinlan sa puso nḡ lahat.

75.—**Kailan namatay si Bonifacio at ano ang ikinamatay?**—Ang mḡa tanóng na iyan ay mahabang salaysayin. Gayon man, ay pagaralan nating ipatanto ang ilang bagay ukol sa pagkapatay sa kanyá. Sa dahilang hindi nagkakaisa noong mḡa unang buan nḡ taong 1897, ang mḡa pinuno nḡ Paghihimagsik, na nasa sa Kabite, na sina Bonifacio, Aguinaldo at iba pa ukol sa mḡa kaparaanan nḡ kanilang ginagampanan, ay nagkaroon nḡ mḡa hinanakitan sa loob ang isa't isa. Ang hinanakitang yao'y isinaysay ni Bonifacio na rin sa dalawá niyang sulat kay Emilio Jacinto, na ginawa sa Naik ukol sa ika 16 nḡ Abril ang isá at ang isá nama'y ukol sa ika 24 nḡ buan ding ito nḡ taong 1897 na yari sa Limbon. Anopa't sa ikalawang sulat ay sinasabing siya'y mayhinala na siná Aguinaldo at ang mḡa kapangkat nito'y ibig "isuko ang buong Revolucion."

> "Isang balitang nakasusuka—ang wika ni Bonifacio sa sulat niyang ito kay E. Jacinto—ay ang kataksilan ng̃ mg̃a namiminuno sa "Magdalo." Sila'y napasakop sa kapatawaran (indulto) o kumampí sa mg̃a kastila. Ang tinurang mg̃a puno ay sina: Daniel Tirona, Ministro de la Guerra; José del Rosario, Ministro del Interior; José (?) Cailles, Teniente general, at ang iba pang mg̃a tagá Tansá at pati ng̃ "cura" roon, na mg̃a alipuris ni Kapitang Emilio."

Nang 1896, ay may dalawang pangkat sa lalawigang Kabite na nagsisipamatnugot sa paghihimagsik doon. "Magdalo" ang pamagat ng̃ isa na pinang̃ung̃uluhan ni Baldomero Aguinaldo (kapatid ni Kapitang Emilio), at ang isa nama'y pinamagatang "Magdiwang," na pinang̃ung̃uluhan naman ni Mariano Alvarez. Ang nasasakupan ng̃ una'y ang mg̃a bayang Kawit, Imus, Bakood, Perez Dasmariñas, Silang, Mendez Nuñez at Amadeo, at ang nauukol naman sa huli'y ang iba pang mg̃a bayan ng̃ tinurang lalawigan.

Nang makapasok na ang hukbó ng̃ mg̃a kastila sa maraming bayan ng̃ Kabite, mula ng̃ mapatay ang bayaning si Evangelista sa Sapote, ng̃ ika 17 ng̃ Pebrero ng̃ 1897, ang pangkat na "Magdalo" ay umurong sa San Francisco de Malabon at umanib sa pangkat na "Magdiwang." At upang magkaroon ng̃ pagkakaisa sa pamamatnugot ng̃ paghihimagsik doon, noong ika 12 ng̃ Marzo ng̃ 1897, ay nagdaos ng̃ isang pulong silang mg̃a nagsisibuo ng̃ dalawang pangkat upang itatag ang isang Pamahalaang Tagapamatnugot ng̃ Paghihimagsik sa "casa-hacienda" sa Tejeros. Ang nang̃ulo ay si Andrés Bonifacio na rin. Bago idaos ang halalan ng̃ mg̃a magsisibuo ng̃ tinurang Pamahalaan, ay ipinatalastas ni Bonifacio na, anoman ang kalabasan, ay kaniyang igagalang. Ginawa ang halalan at ang kinalabasan ay itó: Emilio Aguinaldo, Pang̃ulo; Mariano Trias, Ikalawang-pang̃ulo; Pang̃ulong hukbo, Artemio Ricarte; Taga-Pamatnugot ng̃ Digma, Emiliano

Riego de Dios; at si Bonifacio ay Director del Departamento del Interior. Si Bonifacio ay hindi tumutol sa kinalabasan ng̃ halalan; ng̃uni't si Daniel Tirona, ay tumutol sa pakakahalal kay Bonifacio, at ipinalagay na "dapat ihalal si José del Rosario sa tungkol na pinaglagyan kay Bonifacio," pagka't ang taong kanyang ipinalalagay ay "lalong maykaya kay sa napahalal, sa tungkuling hahawakan." Dito, umanó, nagpakita ng̃ hinanakit at poot si Bonifacio. Nagkaroon ng̃ mg̃a kasulatan ng̃ pagtutol sa halalang binanggit sa una. May mg̃a tutol na linagdaan nina Andrés Bonifacio, Procopio Bonifacio, Mariano Trias, Pio del Pilar, Artemio Ricarte at Severino de las Alas. Makalipas araw, ay naapula rin ang tutulan at ang isá't isa sa mg̃a nahalal at sampu ng̃ mg̃a pinunong sakop ng̃ Pamahalaang yaon, ay paraparang nagsisumpa ng̃ kanikanilang tungkol. Sa sama ng̃ loob, ang ginawa ni Bonifacio at ng̃ dalawa niyang kapatid na sina Procopio at Ciriaco ay nilisan ang Kabite at pumatung̃o sa mg̃a bundok ng̃ San Mateo. Sila'y hinabol ng̃ mg̃a kawal ni Aguinaldo. Napatay ang kapatid niyang si Ciriaco. Si Andrés Bonifacio ay nagkaroon ng̃ tatlong sugat at siya'y binihag ng̃ mg̃a humabol sa kanila pati ng̃ isá niyang kapatid. Dinalá sila sa Naik at pagkatapos sa Marigundong. Tatló naman ang nasugatan sa nagsihabol.

76.—**At ano ang ginawâ sa kanila?**—Sa "Bundok Buntis" sila inihantong. Isang "Hukom ng̃ Digma" ang itinatag upang ang magkapatid ay mahatulan sa ibinubuhat na kasalanang umano silang dalawa'y nagtatayo ng̃ isáng lakas na isasalung̃at sa Paghihimagsik at nagsisiiwas sa Pamahalaan ng̃ Paghihimagsik. Ang tinurang hukom, ay pinang̃ung̃uluhan ng̃ binitay na si General Noriel at ang iba pang nagsisibuó, ay siná Clemente J. Zulueta; Pedro Lipana, Juez Instructor; Santos Nocon, Fiscal; at mg̃a saksi ay sina Agapito Bonzon at Pedro Sisón. Ang tagapagtanggol ni Andrés Bonifa-

cio ay si Teodoro Gonzalez, na naging kalihim niya. Ang naging hatol ng̃ Hukuman ay ipadalá silang magkapatid sa pook ng̃ Look, Batang̃an, upáng doon sila mamalagi. Datapwâ, dahil, umanó, sa matinding pagsalakay ng̃ hukbó ng̃ mg̃a kastilà at sa mahigpit na kahiling̃an ng̃ marami na dî kaayon ni Bonifacio, ang magkapatid, ay binaril sa "Bundok Buntis," noong ika "10 ng̃ Mayo ng̃ 1897," isáng araw bago mapasok ng̃ hukbong Kastilà ang Marigondong.

Malaking pagdaramdam ang naghari sa lahat ng̃ mabalitaan ang naging wakás ng̃ buhay ng̃ Amá ng̃ "Katipunan." Gayon man, ay hindi rin nagkapangkatpangkat ang mg̃a kawal ng̃ Paghihimagsik at ang lahat ay kumilala sa mg̃a nahalal na pinunong nagsisipamatnugot ng̃ Paghihimagsik sa ilalim ng̃ kataastaasang panĝung̃ulo ni Emilio Aguinaldo. May mg̃a ibá pang balita ukol sa nangyaring iyan kay Bonifacio. Datapwa, sa ganang atin, ay maaring buuin ang mg̃a pangyayaring yaon ukol sa pagkamatay niya, sa ganitó:

Na, siná Bonifacio at mg̃a kapatid ay hindi kaayon nina Aguinaldo at mg̃a kapangkat nitó at ang gayo'y pinagmulan ng̃ samaan ng̃ loob ng̃ isá't isá;

Na, ang samaan ng̃ loob na yaon, ay tumimo sa puso ni Bonifacio, pagkaraan ng̃ halalang ginawa ng̃ mg̃a Tagapamatnugot ng̃ Paghihimagsik;

Na, si Bonifacio ay humiwalay sa Pamahalaang yaon, at ayaw kilanlin at sila'y lumaban sa humabol sa kanila;

Na, siya'y hinatulan ng̃ isáng sadyang Hukuman ukol sa mg̃a panahong yaon, at siya't ang kanyang kapatíd, ay binaril sanhî sa mg̃a kadahilanang nabanggit na; at

Bagaman nangyari ang mg̃a malulungkot na bagay na yaon, ang Pamahalaang Tagapaghimagsik na binanggit, ay kinilala ng̃ mg̃a pinamamahalaan at ng̃ madlang kampon, at ang

Paghihimagsik na siyang pangunahing layon ni Bonifacio, ay naganap ngâ.

77.—**Anó ang palapalagay hinggil sa pakakapatay kay Bonifacio?**—Hindi nagkakaisa ang lahat sa kanilang kuro at palagay ukol sa pagkapatay na yaon sa Ama ng ating Paghihimagsik. Nagkakasalungatan at nagkakaibá. May nagsasabing tumpak at may nagsasabing hindi. Si José Clemente Zulueta ang siyang, umanó, nagsabi, na "Kailangan sa ikapagtatagumpay ng Paghihimagsik ang pagkapatay kay Bonifacio, ng mga panahong yaon"; at ang kilalang mananalaysay na si Epifanio de los Santos, sa kanyang isinulat ukol kay Bonifacio, na pinagkunan ng ilang mahalagang salaysay ng munting aklat na ito, ay wari'y nagpapakilala ng pagsang-ayon sa kuròng yaon ni Zulueta; subalì't si Mabini, ang Dakilang Lumpo, ay kasalungat. Anitó sa kanyang talàang ukol sa Paghihimagsik:

> "Sino mang sumuri—ang wika ni Mabini—ay walang matatagpuang bahagya mang katwiran na sukat magpagaan sa inasal na yaon ni Aguinaldo (kay Bonifacio). Si Andrés Bonifacio—ang patuloy—ay dî maipalalagay na may mababang kakayahan at dunong sa sinoman sa mga napahalal sa pulong na yaon, (halalan ng ika 12 ng Marzo, 1897) bagkús pa ngâng nagpakita ng katalinuhan at kakayahang dî karaniwan sa kanyang pakakapagtatag ng "Katipunan." Lahat ng mga manghahalal ay paraparang mga kaibigan ni G. Emilio Aguinaldo at ni G. Mariano Trias na nangagkakaisá, samantalang si Bonifacio ay pinagaalinlanganan, bagama't nagpakilala ng isáng malinis na kaugalian, dahil lamang sa siya'y hindî tagá Kabite; iyan ang sanhî ng kanyang hinanakit. Ganoon pa man, ang paghihinanakit na ito ni Bonifacio ay dî niya ipinakilala sa anomang marahas na pagtutol, at sa katunaya'y ng makita niyang sinoma'y dî nagsusumakit sa ikapagkakasundo nila, ay nagkasya na lamang sa pagalis sa lalawigan ng Kabite upáng tumungo sa San Mateo na kasama ang kanyang mga kapatíd. Kung aalagatain na si G. Aguinaldong nahalal na pinuno, ay siyang kaunaunahang dapat managot sa dî paggalang at pagsunod sa Pangulo

ng̃ "Katipunan" na kanyang kinasasapian; kung gugunitain na ang pagkakasundo nilá ay siyang tumpak na lunas sa mahigpit at maselang katayùan ng̃ Paghihimagsik, ang sanhi ng̃ pagkakapatay (kay Bonifacio), ay dî maarìng ipalagay kundî isáng hang̃arin lubhang nakasisirang puri doon: sa ano't paano man ang gayong kapaslang̃an ay siyáng kauuna-unahang tagumpay ng̃ pagiimbot laban sa tunay na pagibig sa bayan..."

Sa pagaalaalang baká hindî namin naisalin sa wikàng sarili ang tunay na kahulugan ng̃ mg̃a pang̃ung̃usap ni Mabini, ay sipiin nating buôngbuô ang kanyang sulat sa wikàng kastilà, na anya'y:

"La crítica no encuentra justificación ni siquiera atenuante para esta conducta del Sr. Aguinaldo. Andrés Bonifacio no era menos instruido que cualquiera de los elegidos en la reunión mencionada, y había demostrado sagacidad no común organizando el Katipunan. Todos los electores eran amigos de Don Emilio Aguinaldo y Don Mariano Trías que estaban unidos, mientras que Bonifacio era mirado con desconfianza, a pesar de haber demostrado un carácter íntegro, solamente porque no era de la provincia; así se explica su resentimiento. Sin embargo esto no se manifestó por ningún acto de violenta oposición, pues, viendo que nadie trabajaba por la reconciliación, se contentó con salir de la provincia para San Mateo en compañia de sus hermanos. Cuando se considera que el Sr. Aguinaldo, jefe elegido, habia sido el primer responsable de insubordinación al jefe del Katipunan a que pertenecia como miembro; cuando se reflexiona que la reconciliación era la única solución apropiada al estado crítico de la revolución, el móvil del asesinato no puede atribuirse sino a sentimientos que altamente deshonran a aquel: de todos modos semejante crimen constituye el primer triunfo de la ambición personal contra el verdadero patriotismo..."

Sa harap naman ng̃ matipuno at may katulisang mg̃a pang̃ung̃usap na iyan ni Mabini, ay naitó ang ilang katotohanan. Sa sariling talàan ng̃ asawa ni Bonifacio, na ang sagisàg ay "Lakambini," na ipinadala kay Emilio

Jacinto, ay sinasabing si Coronel Agapito Bonson, ay siyang sa boong pitagan ay umanyaya sa kanyang asawa, "upang magawa ang pakikipagkasundo," anyaya ito na tinanggihan ni Bonifacio. Si Antonino Guevara naman, isá sa mg̃a kaayon ni Bonifacio, sa isáng sulat kay Emilio Jacinto buhat sa Laguna, ika 3 ng̃ Mayo, 1897, ay nagsasabing sina Coronel Intong at ibá pang puno ay nagsadya sa bahay ni Bonifacio, upáng hikayatin ito na mili ng̃ bayang ibig niyang karoroonan ng̃ sa gayo'y huwág silang magkahiwahiwalay. Hindî tinanggap ang gayong anyaya at payo, at sumagot ng̃ ganito:

> "Patatawarin ninyo kundi ko matanggap ang inyong anyaya sa akin. Di na ako manunumbalik kailan man, pagka't hindi ko na matitiis ang mg̃a ginawâ sa akin. Una'y pinagdadamutan kami sa kakanin, at ¿anó ang aking gagawin sa mg̃a balo't nang̃aulila, ang mg̃a anak at mg̃a asawa, na nang̃atirá dahil sa labanan sa Malabon at Nobeleta? Inaakala ko—ang patuloy—na kung sa inyó mangyayari ang mg̃a bagay na itó at buo ang inyong mg̃a puso, kayo mang iyan, ay aabutin din ng̃ yamot at hinawa. Ikalawa: naririnig ko rian na akó raw ay isáng taong walang kabuluhan dito sa lalawigan ng̃ Kabite at sa gayo'y dapat akong huwág kilalanin. Sa ganito ng̃â, ang marapat ay lisanin ko ito, yayamang dî mawawalan ng̃ maaawa sa akin sa mg̃a lalawigan ng̃ Maynilà, Bulakán at Nueba Esiha." Ang sagot ng̃ mg̃a kausap ay, 'Kung gayon, ay kami'y magsisiuwi na pagka't ang mg̃a tao nami'y hindi pa nagsisikain.' "

Katotohanan din naman na, kung napipilan ang paghihimagsik sa lalawigan ng̃ Kabite, ay nakaganti naman sa pagsalakay na ginawa sa mg̃a kaaway sa Batang̃an, Laguna, Rizal, Bulakan, Bataan, Nueba Esiha, Kapangpang̃an, Tarlak, Pangasinan, at iba pa. Ito'y nangyari pagkatapos nang mapatay si Bonifacio. Sa makatwid, ang pagkakaisa ay di nasira ng̃ gayong napakalungkot na pagkitil sa buhay ng̃ Ama ng̃ Paghihimagsik. Parapara pang nang̃agkaroon ng̃ ibayong tapang, ayon sa mg̃a nagawàng pagpapagupo sa hukbó ng̃ mg̃a Kas-

tilà, na natatalá sa Kasaysayan, hanggang sa napilitang kilanlin nḡ pamahalaang kastilà ang pamahalaan nḡ Paghihimagsik sa tinatawag na kasunduan sa "Biak-na-Bato."

Gaya nḡ sinabi na, mahabang salaysayin ang buông pangyayari hinggil sa pagkamatay kay Andrés Bonifacio. Nḡuni't sa ano't paano man, ay minsan pang napatunayan na ang mḡa dakilang bayani nḡ isang bayan o nḡ isang adhikang matayog na pangpatubós, katulad ni Andrés Bonifacio, ay karaniwang namamatay sa "hindi talaga nḡ Dios." At napatunayan din naman ang pagibig sa Tinubuan nḡ mḡa kawal nḡ "Katipunan" at gayon din nḡ bayan sa pagsunod sa "iisang pamamanihalà," bagama't kinitlan nḡ buhay ang nagsikap, nagmunakala at nagsimulâ nḡ Paghihimagsik, at iyang kalinisan nḡ adhikà nḡ mḡa taong bayan sa pakikibaka dahil sa ikalalayà nḡ lupang sarili, ay napatampok hanggang sa naihatid sa tagumpay ang Bayan.

Samantala'y pabayaan na natin ang Istorya—na dî maáarìng magbulaan at pabulaanan—na maalam maggawad nḡ marahás na parusa sa sinomang sa kanya'y magkulang, ang siyang magpasyá sa pagkamatay na iyan nḡ Dakilàng Dukhâ nḡ ating Lahî.

78.—**May mḡa sulat bang naiwan si Bonifacio?**—Mayroon. Mḡa pahayag ukol sa paghihimagsik, "Ang dapat mabatid nḡ mḡa Tagalog," "Ang Pagibig sa Tinubuang bayan," (tula) at iba pa. Nḡuni't ang lalong pinakamahalaga, bukod sa palatuntunan at mḡa aral nḡ "Katipunan," at ang "Katungkulang gagawin nḡ mḡa Anág nḡ Bayan," ay ang "Huling Paalam" ni Rizal, na kanyang isinatagalog sa gitna nḡ pagdadagundong nḡ Paghihimagsik, na siyang inaawit nḡ ating mḡa kawal nḡ sila'y nakikipaglaban sa Kastilà.

Naito ang pahimakas ni Rizal na isinatagalog niya:

PAHIMAKAS NI DR. JOSE RIZAL

Pinipintuho kong Bayan ay paalam,
lupang iniirog ng̃ sikat ng araw,
mutiang mahalaga sa dagat Silang̃an,
kalualhatiang sa ami'y pumanaw.

Masayang sa iyo'y aking idudulot
ang lanta kong buhay na lubhang malungkot;
maging maring̃al man at labis alindog
sa kagaling̃an mo ay akin ding handog.

Sa pakikidigma at pamimiyapis
ang alay ng̃ iba'y ang buhay na kipkip,
walang agam-agam, maluag sa dibdib.
matamis sa puso at di ikahapis.

Saan man mautas ay di kailang̃an,
cipres ó laurel, lirio ma'y patung̃an
pakikipaghamok, at ang bibitayan,
yaon ay gayon din kung hiling ng̃ Bayan.

Ako'y mamatay, ng̃ayong namamalas
na sa silang̃anan ay namamanaag
yaong maligayang araw na sisikat
sa likod ng̃ luksang nagtabing na ulap.

Ang kulay na pula kung kinakailang̃an
na maitim sa iyong liway-way,
dugo ko'y isabog at siyang ikinang
ng̃ kislap ng̃ iyong maningning na ilaw.

Ang aking adhika sapul magkaisip
ng̃ kasalukuyang bata pang maliit,
ay ang tanghaling ka at minsan masilip
sa dagat Silang̃an hiyas na marikit.

Natuyo ang luhang sa mata'y nunukal,
taas na ang noo't walang kapootan,
walang bakás kunot ng̃ kapighatian
gabahid man dung̃is niyong kahihiyan.

Sa kabuhayang ko ang laging gunita
maning̃as na aking ninanasa-nasa
ay guminhawa ka ang hiyaw ng̃ diwa
pag hing̃ang papanaw ng̃ayong biglang-bigla.

Ikaw'y guminhawa laking kagandahang
ako'y malugmok, at ikaw ay matanghal,
hining̃a'y malagot, mabuhay ka lamang
bangkay ko'y masilong sa iyong Kalang̃itan.

Kung sa libing̃ang ko'y tumubong mamalas
sa malagong damo mahinhing bulaklak,
sa mang̃a labi mo'y mangyaring ilapat,
sa kaluluwa ko halik ay igawad.

At sa aking noo nawa'y iparamdam,
sa lamig nḡ lupa nḡ aking libinḡan,
ang init nḡ iyong pag hinḡang dalisay
at simoy nḡ iyong pag giliw na tunay.

Bayaang ang buwan sa aki'y ititig
ang liwanag niyang lamlám at tahimik,
liwayway bayaang sa aki'y ihatid
magalaw na sinag at hanḡing hagibis.

Kung sakasakaling bumabang humantong
sa cruz ko'y dumapo kahi't isang ibon
doon ay bayan humuning hinahon
at dalitin niya payapang panahon.

Bayaan ang ninḡas nḡ sikat nḡ araw
ulá'y pasinḡawin noong kainitan,
magbalik sa lanḡit nḡ boong dalisay
kalakip nḡ aking pagdaing na hiyaw.

Bayaang sino man sa katotong giliw
tanḡisang maagang sa buhay pagkitil;
kung tungkol sa akin ay may manalanḡin
idalanḡin Báyan yaring pagka himbing.

Idalanḡing lahat yaong nanḡamatay,
nanḡagtiis hirap na walang kapantay;
mḡa iná naming walang kapalaran
na inahihibik ay kapighatian.

Ang mḡa bao't pinapanḡulila,
ang mḡa bilangong nagsisipag dusa:
dalanḡinin namang kanilang mákita
ang kalayaan mong, ikagiginhawa.

At kung ang madilim na gabing mapanglaw
ay lumaganap na doon sa libinḡan't
tanḡing mḡa patay ang nanḡag lalamay,
huwag bagabagin ang katahimikan.

Ang kanyang hiwaga'y huwag gambalain:
kaipala'y marinḡig doon ang taginting,
tunog nḡ gitara't salterio'y mag saliw,
ako, Báyan, yao't kita'y aawitin.

Kung ang libinḡan ko'y limót na nḡ lahat
at wala nḡ kruz at batóng mábakas,
bayang linaḡin nḡ taong masipag,
lupa'y asarolin at kanyang ikalat.

At mḡa buto ko ay bago matunaw
máowi sa wala at kusang maparam,
alabók nḡ iyong latag ay bayaang
siya ang babalang doo'y makipisan.

Kung magka gayon na'y aalintanahin
na ako sa limot iyong ihabilin
pagka't himpapawid at ang panḡanorin
mḡa lansanḡan mo'y aking lilibutin.

Matining na tunóg ako sa dinĝig mo,
ilaw, mĝa kulay, masamyong pabanĝó,
ang úgong at awit, pag hibik sa iyo,
pag asang dalisay nĝ pananalig ko.

Báyang iniirog, sákit niyaring hirap,
Katagalugang kong pinakaliliyag,
dingin mo ang aking pagpapahimakas:
diya'y iiwan ko sa iyo ang lahat.

Ako'y patutunĝo sa walang busabos,
walang umiinis at verdugong hayop:
pananalig doo'y di nakasasalot,
si Bathala lamang doo'y haring lubos.

Paalam, magulang at mĝa kapatid
kapilas nĝ aking kaluluwa't dibdib
mĝa kaibigan bata pang maliit
sa aking tahanan di na masisilip.

Pag pasalamatan at napahinĝa rin,
paalam estranĝerang kasuyo ko't aliw,
paalam sa inyo mĝa ginigiliw:
¡mamatay ay siyang pagkagupiling!

KATUNGKULANG GAGAWIN NG̃ MG̃A ANAK NG̃ BAYAN

(Dekálogong sinulat ni Andrés Bonifacio)

I

Ibigin mo ang Dios ng̃ boong puso.

II

Pakatandaang lagi na ang tunay na pagibig sa Dios ay siya ring pagibig sa Tinubuan, at iyan din ang pagibig sa kapwa.

III

Itanim sa iyong puso na, ang tunay na kahalagahan ng̃ puri't kaginhawahan ay ang ikaw'y mamatay dahil sa ikaliligtas ng̃ Inang-Bayan.

IV

Lahat ng̃ iyong mabuting hangad ay magwawagi kapag ikaw'y may hinahon, tiyaga, katwiran at pag-asa sa iyong inaasal at ginagawa.

V

Pagiñgatan mo, kapara ng̃ pagiiñgat sa sariling puri, ang mg̃a pasya at adhikain ng̃ K. K. K.

VI

Katungkulan ng̃ lahat na, ang nabibiñgit sa malaking kapahamakan sa pagtupad ng̃ kanyang tungkulin ay iligtas sukdang ikapariwara ng̃ sariling buhay at kayamanan.

VII

Ang kaugalian natin sa ating sarili at sa pagtupad ng̃ ating tungkol ay siyang kukunang halimbawa ng̃ ating kapwa.

VIII

Bahaginan mo ng̃ iyong makakayanan ang sino mang mahirap at kapus-palad.

IX

Ang sipag sa paggawa na iyong ikabubuhay ay siyang tunay na sanhi ng̃ pagibig, pagmamahal sa sarili, sa iyong asawa't mg̃a anak, sa iyong kapatid at mg̃a kababayan.

X

Parusahan ang sinomang masamang tao't taksil at purihin ang mabubuting gawa. Dapat mong paniwalaan na ang tinutung̃o ng̃ K. K. K. ay mg̃a biyaya ng̃ Dios; na anopa't ang mg̃a ninasa ng̃ Inang-Bayan, ay mg̃a nasain din ng̃ Dios.

(Salin ng̃ nasa sa wikang kastila)

MGA TALANG MATATAGPUAN SA AKLAT NA ITO

1521.—Ika **26 nḡ Marzo,** kaunaunahang pagdatal sa Pilipinas nḡ mḡa kastila.

1863.—Ika **30 nḡ Nobyembre,** kapanḡanakan kay Andrés Bonifacio.

1872—Ika 28 nḡ Pebrero, pagbitay kiná Gomez, Burgos at Zamora.

1892.—Ika 26 nḡ Hunyo, paglunsad ni Rizal sa Maynila.

1892.—Ika **7 nḡ Hulyo,** pagkakapabilanggo kay Rizal ni General Despujol, sa Fuerza de Santiago.

1892.—Ika **7 nḡ Hulyo,** pagkakatatag nḡ "Katipunan."

1896.—Ika 1 nḡ Enero, pagkakahalal sa mḡa magsisibuo nḡ Panḡuluhan nḡ "Katipunan."

1896.—Ika 1 nḡ Enero, unang labas nḡ pahayagan nḡ "Katipunan" na ang pamagat ay "Kalayaan."

1896.—Buwan nḡ Mayo, sinugo ni Bonifacio si Dr. Valenzuela kay Rizal.

1896.—Ika 5 nḡ Hulyo, sulat nḡ pinuno nḡ sibil na si Sityar sa mḡa pinunong kastila sa Maynila.

1896.—Ika 5 nḡ Agosto, paglunsad ni Rizal sa Maynila buhat sa Dapitan.

1896.—Ika 5 nḡ Agosto, tinangka nḡ mḡa "Katipunan" na iligtas si Rizal.

1896.—Ika 13 nḡ Agosto, sulat nḡ "cura" sa Sampiro kay Luengo.

1896.—Ika **17 nḡ Agosto,** pulong na idinaos nḡ "Katipunan" sa "Kankong."

1896.—Ika **19 nḡ Agosto,** pagkatuklas nḡ "Katipunan" ni P. Mariano Gil.

1896.—Ika 27 nḡ Agosto, paglipat nina Bonifacio sa Balakbak.

1896.—Ika 28 nĝ Agosto, pagkalagda nĝ pahayag sa paghihimagsik.

1896.—Ika 29 nĝ Agosto, pasyang pagsimula nĝ paghihimagsik, na iniuutos sa pahayag ni Bonifacio.

1896.—Ika **29 nĝ Agosto,** pagkakalabanang mahigpit nĝ mĝa "Katipunan" at kawal nĝ kastila sa Balintawak at iba pa.

1896.—Ika **30 nĝ Agosto,** araw na ipinasyang pagsalakay sa Maynila.

1896.—Ika **30 nĝ Agosto,** ipinasya ni General Blanco na gawing pook nĝ digmaan ang mĝa lalawigang Maynila, Bulakan at iba pa.

1896.—Ika **4 nĝ Septiembre,** kaunaunahang mĝa ipinabaril nĝ mĝa kastila.

1897.—Ika 17 nĝ Pebrero, pagkakapasok nĝ mĝa kastilà sa Sapote.

1897.—Ika 17 nĝ Pebrero, pagkapatay kay Evangelista.

1897.—Ika **12 nĝ Marzo,** halalan sa "casa-hacienda" sa Tejeros, Kabite.

1897.—Ika 24 nĝ Abril, sulat ni Bonifacio kay Emilio Jacinto.

1897.—Ika 3 nĝ Mayo, sulat kay Emilio Jacinto ni Antonino Guevara.

1897.—Ika **10 nĝ Mayo,** pagkabaril kay Bonifacio at sa kanyang kapatid na si Procopio.

1897.—Ika **4 nĝ Agosto,** Kasunduan sa Biak-na-Bato.

1898.—Abril, pagsimula nĝ digmaan nĝ España at Estados Unidos.

1898.—Ika 1 nĝ Mayo, pagkakapalubog nĝ mĝa pangdigmang dagat nĝ mĝa amerikano sa mĝa pangdigma nĝ mĝa kastila.

1898.—Ika 15 nĝ Mayo, paglunsad ni Aguinaldo sa Maynila, buhat sa Hongkong.

1898.—Ika **24 nĝ Mayo,** pagtanghal nĝ paghimagsik at pagiging Dictador ni Aguinaldo.

1898.—Ika 12 nḡ Hunyo, pagkakatanghal nḡ uri nḡ Pamahalaang sarili.

1898.—Ika **13 nḡ Agosto,** pagsuko nḡ Maynila sa mḡa amerikano.

1898.—Ika **15 nḡ Septiembre,** pagkakaraos nḡ unang kapulunḡang-bayan nḡ pamahalaang sarili sa Malolos.

1898.—Ika 29 nḡ Nobyembre, pagkakapagtibay nḡ panḡulong-batas (Constitucion).

1898.—Iko 20 nḡ Disyembre, paghinto nḡ digmaan nḡ España at Estados Unidos.

1899.—Ika 4 nḡ Enero, pagkakapagutos nḡ Panḡulong McKinley na ipakilala sa mḡa pilipino ang kapangyarihan nḡ Estados Unidos.

1899.—Ika **21 nḡ Enero,** pagkakatanghal nḡ Republica Filipina sa Malolos.

1899.—Ika **4 nḡ Pebrero,** simula nḡ labanan nḡ mḡa amerikano at pilipino.

1899.—Ika 6 nḡ Pebrero, pagkakapagtibay nḡ Senado nḡ Estados Unidos sa kasunduan nḡ bayang ito at nḡ España ukol sa Pilipinas.

1901.—Ika **23 nḡ Marzo,** pagkakadakip kay Emilio Aguinaldo.

1901.—Abril, simula nḡ hayagang pagpaparanḡal kay Bonifacio sa daang Alvarado.

1902.—Pebrero, pagsuko ni General Lukban.

1902.—**Hunyo,** pagsuko ni General Malvar.

1911.—Ika **3 nḡ Septiembre,** pagtatayo nḡ bantayog sa mḡa Bayani nḡ 96.

1920.—Ika 30 nḡ Nobyembre, paghaharap ni Senador Lope K. Santos, nḡ bill ukol sa kaarawan ni Bonifacio na nḡayó'y batás na blg. 2946.

1921.—Ika **30 nḡ Nobyembre,** simula nḡ pagiging araw na panḡilin, alangalang kay Bonifacio.

Ang "Kartilyang Makabayang" itó, ay ginawâ sa pálimbagan ni Juan Fajardo, daang Avenida Rizal 640, Santa Cruz, Maynila Sinimulán ang paggawa ng̃ ika 19 ng̃ Nobyembre ng̃ 1922, at natapos ang paglimbag nang ika 27 ng̃ tinurang buwán at taón.

Filmed by Preservation

1997

HALAGA:

₱0.40 ang sipi

₱0.60 ang sipi na sadyang balat

Paraparang sadyang papel